

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolution. Arménienne.

Adresse:

REDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ԳՆԱՆՆԵԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՄԱՀԱՐԵՐ ՊԱՏՐԱՆՔ

Յրենք վերջապես մահաբեր պատրանքը! Ժամանակ է նողկանքով երես դարձնելը թիւրք պաշտօնական շողաբորթ ժպիտներից, որոնք ամենէն վտանգաւոր դաւերն եղան մեր ժողովրդի գոյութեան դէմ: Երիտասարդ թիւրք կառավարութիւնը չորս տարուց ի վեր քալլ առ քալլ, սխտեմասիկ կերպով կատարեց բոլորը, ինչ պէտք էր մեր անկեղծ հաւատի թեւերը բրտօրեն փետելու, մեր անվերապահ ու շիտակ վտահուլութիւնը արիւնի մէջ արորելու և իրաւունքի ու արդարութեան մեր յոյսերը ոճրաշունչ ցուրտ հողմերին առլու համար:

Ոչ մի դառնութիւն չեաց, որ չճանակները և ոչ մի ցեղային անարգանք, նախասցունք, որին չ'ենթարկէր հայ ժողովրդի արդարամիտ համբերութիւնը: Պահմանագրական «Թիւրքիան, Արգիւ-Համիրի շարահամու-թեան» ու գիււական եռանդով դիւանած, բայց նրանից աւելի նենգօրէն և ուելի մեթօզով այս չորս տարում հայ ժողովրդի արիւնը ծծեց վաճպիրի պէս, նրա անգարծ կրտսեան վիճը փորեց և մեղք՝ աղնօրէն գերա-հաւասանը, պատանքներով աչքերնիս շլացած՝ անգաւ-լիօրէն քալլ առ քալլ դէպի այդ ձակասագրական ան-գունդը գիւնցիցը:

Յրենք վերջապես այդ մահաբեր պատրանքը!
 Չիաքեղք մեզ և շխարհիք ուրիշներին:
 Այսօր ձախառ առ ձախառ կանգնած ենք ամենա-գաժան, սարսեցուցիչ առեղծւածի առաջ: Հայ ժո-ղովրդի ինչի շխնելու ինչորէն և հրապարակի վրայ: կամ այսօր նա պիտի ապահովի իր ազգային գոյու-թիւնը իրական երաշխիքներով կամ պիտի պատրասուի, որպէս քառութեան նոխուց վերան թիւրքիայի աւե-րանների տակ թաղուի:

Միջին քամայ, միջին ելք չկայ:
 Արիւնոտ մշնաւանը կրկին թանձրանում է ու ծան-րանում և հին եղեռնը իր կարծիք աչքերը վերստին մեխել է հայի առապած թիկունքին: Խաւարի՛ մէջ գարբնուզ գժոխային դաւը հայ ժողովրդի դէմ այլ ևս գաղտնիք չէ: Թիւրք կառավարութիւնը — երիտասարդ թիւրքեր—այլ ևս պէտք չի գտնում սրօղել նիւթուղ ոճիրը:

Կերբին գործոց նախարար Հաճի Ազիլ բէյ, որ գեռ երեկ Պոլսից Ազանայի ջարդի ազգանշանն էր առիտ իր գիւական հեռագրով և որի խղճի վրայ առկաւին ետում է բանն հազար անմեղ հայերի սաք արիւնը, այսօր էլ ջարդերի սպառնալիքի, այս սուսուռների օքե-րում, գրաւթեան սերն է:

Ինչ էրեւանկան զուգարկութիւն...
 Եւ սրան՝ Ազանայի այս գարշելի արնպարտին է գնում պատմելու հայի առաւապանքը հայ պա-տմաւորութիւնը: Ու Հաճի Ազիլ բէյ մի ցինիզմով որ իր միակ ու սխտր պատիւն է, հրաժարում է լսել հայ աշխարհի ցուազին չիջը, որովհետեւ նա առանց այն էլ գիտէ, ծանօթ է, իր և իր ընկերակիցների գոր-ծունեութեան անխուսափելի արդեւորին: Զգիտես հայ պատգամաւորութեան անյոյս աննայակութեան, նրա աննեղելի լուսանստութեան վրայ զարծանալ, թէ թիւրք նախարարի լպիրշ բացերեսութեան:

Մեկի սարկամիս, անարի մասնութիւնը, միսի ան-պատկառութիւնն արժէ:
 Չորս տարուց ի վեր հայ ժողովուրդի ապրում է ամենօրեայ անարգանքի, սուսուռների ու արիւնի մէջ: շնորհիւ Հաճի Ազիլ բէյերի և հայ պատգամաւորու-թիւնը գեռ հնարուար է համարում այդ գահճիճներին մեր ներհական առաւապանքը պատմել:

Չորս տարուց ի վեր՝ ինչպէս Կարմիր Սուլթանի օրով, հայ աշխարհի մի ծայրից միւսը՝ կանանց առևանգումը ու բռնի խլամաջուռն, սպանութիւններ ու զաղթ, հա-րըստհարութիւն ու հողերի գրաւում յաջբրդում են իրար ամեն օր: քրդական հօրգաներ ու կառավարական պաշտանաներ, իսլամ խուժան ու զինուորականներ ձեռք ձեռքի աւան ոճրաբործ եռանդով, անպարտժ առաջ են անում: հայ աշխարհի աւերածի գօթը և հայ պա-տմաւորութիւնը գնում է արդարութիւն հայցելու: Հաճի Ազիլ բէյից, որի ձեռքերի վրայ գեռ չին չորացել Ազանայի հայ ժամուկների արիւնը:

Եւ հայակեր նախարարը մերժում է լսել այդ ամե-թալի, այդ նախասցունցիչ աղերսը: Երաւունք ունի: ջարդարարին չեն զիսի արդարագառութիւն և իրա-ւունք փնարելու, ինչպէս գայլից չեն հայցում գառների փրկութիւնը:
 Թուրիսմացութիւն չկայ: ցրենք պատրանքը և աչքեր-նիս լուր բանանք: երիտասարդ թիւրք կառավարութիւնը,

որի թերևս Տարագասագոյն ներկայացուցիչն է Լաճի Ազիլ բջ, բացարձակ կերպով Տեսապնդում է մի նպասակի, որ զեռ Արզիւ-Լաճիքն և Երագրին—չտապով գասարկել Լայաստանը Հայերից հրով ու որով, հայ գաւառները լցնել մուհաճիրներով և իւլամական միապաշտով, կուռ պետութիւն սահղծել: Դրա համար, բազաբական այդ նենգ նպատակին հասնելու համար են կտորտու, թալա-տում հայերին, իւլամցնում հայ կանանց, գրուում հայ հողերը, դրա համար են զինում, կազմակերպում քրդական հրոսակները, անօրինակ ապօրինի հարկերով աւերում հայի անասութիւնը. դրա համար են խլում հայի ինքնապաշտպանութեան յետին զենքը, զինուորութեան անունով փճացնում, կամ ցրում, հեռացնում երկրից ողջ երեսասարդ հայ սերունդը: Եւ բազաբական այս անասելի ոճիրը յաջողութեամբ գլուխ տանելու և արտաքին արգելքները վերացնելու համար նոյն թիւրք պոլիտիկաները եւրոպական կարմենաների շէմքերն են մաշում և աշխարհի հզօրներին դաւաճիչներն՝ Ըրտպիզոնից մինչև Միքիս ու Արաբիս:

Երեսուն տարւոյ *curie blanche* են խնդրում մեն պետութիւնները Լայաստանը դատարկելու և թիւրք մուհաճիրներով լցնելու համար:

Իմաստուն է այս բազաբականութիւնը նոյնիկ թիւրք պետականութեան անսակեացի, հնարաւոր է ոճիրներով, աւերածով Թիւրքիայի վերածնութիւն, դա այլ խզիր է: Թիւրքական հինաւուրց ստուր մասնութիւնը այս հարցերին ունի և գրական պատասխան: Թիւրքական ամբողջ պատմութիւնը շարդից զուրս այլ պետական ըմբռում չի անասնել. իւլամականից զուրս՝ այլ սկզբունքով չի անասնորակել:

Ձարդ ու իւլամ...

Այսօր էլ այս մարտակոչն է, որ ըմբամիտ, յանցաւոր յամառութեամբ ուռում է թիւրք-քրդական խուժանը, հնազանդ Պոստպոլիտիկանների թիւրքաւարներ, երբ արդարութեան և իրաւունքի խօսք է բաց անում բայան:

Անգուռն է, ի զուր է պետական առողջ արամաբանութեան, պատմական երկաթէ օրէնքների, պետական ունելի աղաք ու աւելի հաստատուն ըմբռնումների գասեր սալ, քարոզներ կորգալ յՊարդ ու իւլամ՝ սկզբունքով դաստիարակած թիւրք վարիչներին: Գլուխներ կան, որոնց խորում իշխող խաւարը ամենամտ շոյտերի ջրէքերի՝ հանդէպ աւելի դիմագիւն է, քան բարձրագոյն լեռնակաւարների յաւերժական ձիւնը արևի շողքերի առաջ: Այսպէս են թիւրք պետական ըմբռնութիւնը, որոնց վրայից, ինչպէս ժայռերի վրայից՝ Եօփի ալլիքները, անցել են զարբեր փորձութիւնները առանց իմաստութեան հետք թողնելու:

Փարայած այս մասնութեան հանդէպ անգուռն և խօհրհագրը, անզոր քրտալը, ամենախմաստուն ու բարեպահամ իրաւան ու խորհուրդը:

Պիտի կորոզանան՝ արդեօք թիւրք մոյի վարիչները իրենց իւլամական ուշադեց ջնուրջ իրագործել, պիտի յաջողցնեն՝ արդեօք Թիւրքիայի գահակէժ կործանուող խախտել և մի ամբողջ ժողովրդի՝ հայ ժողովրդի՝ բնաջնուումով ու արիւնով ամբարպեղել ու վերստեղծել մի կուռ մահմեդական պետութիւն: Սա մի հարց է, որի մասին մարգարէանալու պատիւը ձգում ենք երեսասարդ թիւրքերին:

Ենչոր սակայն հաստատապէս կարելի է պնդել, այդ այն է, որ երեսասարդ թէ հին թիւրքեր պատհովպէս պիտի յաջողցնեն հայերի բնաջնուումը, Լայաստանի անգարձ աւերածը, եթէ Լաճի Ազիլ բէյերին հնար արիւ նոյն աւելպով, նոյն անպատիժ յանդգնութեամբ առաջ տանել իրենց բարբարոս գործունէութիւնը և եթէ աւելի զօրաւոր, աւելի արգար ֆիւտուրներ չգան բռնելու այս մարգարէաների յանցաւոր բազաբները, ասնձելու աւերել կառաւորութիւնը, խախտելու այս շաղագործ, այս արիւնաւ զաւարպետութիւնը:

Անգուռն է պտարանը և ժամանակ է զեն շարտել կեղծիքի, ժպիտների, նենգ հաճոյախօսութեան ու շողբորթութեան գաւառան բողբ և բաց աչքով նայել մեր ցեղային գոյութեան սպառնացող ահաւելի վտանգին, որ մեր գուռն է բազաբում, հայի աւեր ու խոպան խոճիթի դուռը:

Եւ եթէ սակաւին հնարաւոր է անսակցութիւն, խօսք ու զորոյ թիւրք նախարարների հետ, ապա դա պիտի լինի վերջին անգամ և միայն ասելու համար հետեւեալը.

«Լեղեցբ փաշա՛, և՛ զուք և՛ ձեր բոլոր նախորդ ու յետնորդ փաշաներ ու բէյեր. հարիւր հազարաւոր զոհերից յետոյ՝ մենք զարձեալ անկեղծօրէն մեր բախտը կպեցիցնք ձեր բախտին և մեր շահը այս պետութեան բարգաւաճման մէջ փնտրեցնուք: Մեր մաստակցի, մեր արդար քրտիւնից յետոյ՝ այս երկրին զահարեցիցնք նաև մեր զաւակների արիւնը, որ այնպէս առատօրէն հոսեց պատերազմի դաշտերում: Շիտակ ու անձնէք բազաբացիներ եղանք ու խնձիտ, օրինապահ անգամ բացարձակ ապօրինութիւններին ու անասնձ անիշխանութեան այս օրերում: Արգարութեան վրաւոր գրոցմունքը մեր հոգում և ըմբաստութեան ձիւր մեր շըրթունքներին խեղդեցիցնք մի անգուռն ու անպառզ համբերութեան ապաստանած:

Նու մենք խաւրեցիցնք ամենամարդի, ամենամարդի կերպով: Արդ այսուհետև անգուռն են մեր անկեղծ ձիւքերն ու զահարեութիւնները, բանի որ զուք հակադրում էք թիւրք պետութեան շահերը, մեր արգային գոյութիւնը, ի զուր մեր շիտակութիւնը, երբ մեր ջուր կողմում միայն կեղծիք է, խաբարութիւն, զաւու անտութիւն:

ՊՁենք հաւատում ձեզ, ձեր խոսամանը, ձեր անուշ խօսքերին, մանաւանդ ձեր ժպիտներին, որովհետև դառն փորձով գիտեցք այդ բոլորի արժեքը, որովհետև ձեր իրաքանչիւր խօսք ու ժպիտից յետոյ, ձեր փերա-

քանչևիք խոստովից յետոյ՝ հայ աշխարհում մի քանի աներ են աւերուած, մի քանի աննկնիւր խոշորուած, մի քանի կանայք առեւանգուած եւ որչափ մեծ է դանկեղութիւնը՝ ձեր խոստման, նոյնքան մեծ ու բազմազան են լինում հայութեան դէմ գործուած ուղիները:

Պէնք հաւատում ձեզ, և ոչ ևս չենք կարող հաւատալ, որովհետև հակառակ ձեր խոստման և մեր զիւրահաւատութեան, դուք Արգիւ-Համիդի հաւատարիմ ժառանգորդները, եռանդուն աշակերտները հանդիսացար:

Պէնք հաւատում ձեզ և չենք կարող հաւատալ, քանի որ ձեր պետական ընդունուած միայն ունիք է, ձեր մասնութիւնը՝ միմիայն իսլամական, ձեր հետապնդած բաղադրականութիւնը՝ վարագ, անողորմ, յանցագործ, որ մեր ժողովրդին կորստեան անդունդն է փարուած:

Պէնք հաւատում ձեզ, չենք կարող այտուհետև ձեզ

փաստել հայ ժողովրդի սպազան և նրա փրկութիւնը փնտրելու ենք միմիայն Եւրոպայի բուսասցան իրական կրաշխիքների մէջ, որովհետև ձեր ծրագրած ընթացիկ ներքին մեզ ստիպում են ազգում, որովհետև մենք մի անպատուները 1895—96 թւերին ձեր արժանաւոր նախորդ Շարիր փաշայի ձեռքով:

Ահա թե ինչ պիտի աւել թիւրք կառավարութեան եւ մի ազգային ժողով, որ ազգային այս եղափի ու վերջնական ապագային անկարող էլ որդիութիւն չ'աւելի այս լեզուն գործածել և պիտի ցածրեն զայս շահի Արդէ բէրեքի արգարտաբանութեան գրաշխարհին կրկնուլու, այդպիսի ազգային ժողովը երկխոսների մի տեսութեւ անկապիտ համայնութեան է:

Յրենք վերջապէս մահացու պատրաստը!

Ր Ա Տ Ֆ Ի

(ՄԱՆԿԱՆ ՔՍԱՆՆԱԿԱՆ-ԱՄՍՆԱԿԱՆ)

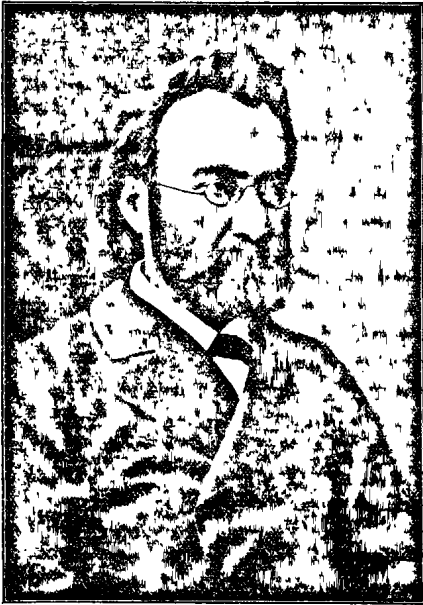
Քանենհինգ տարի առաջ էր և սակայն՝ յիշում եմ ինչպէս այսօր հայ գրականութեան տիտանի, հայկական շարժման հայկապոլսական հասկումի մահը: Այն ժամանակուայ գիտակից սերունդի համար Բաֆֆիի մահը չուր ազգային մի նշանակար գործէի կորչուածն քոթը չէր միայն, ու մի Բաֆֆին շարժեցնել արեւոտ հասկումը, որ լայն տրամագրերով փակեց ու հասու գտաւունքը, Թափանցեց հետաքրքիր իրաւունքները, ուր կար թեկուզ մի հասարակ գրագիտութեւ և գիտակից հայ կովկասահայ մտաւոր կենտրոնի—Թիֆլիսի զգացան ընցող խոփքը շայն Բաֆֆինը: Երբեք չենք կարող չ'անտեսել իրաւունքներով կրկնուց գրեթէ իրաւունքներ գտաւանք հայ կենտրոնում և երկաւոր հոգիների մէջ գաղափարաբան խոճապի տակ թէ ապուստի կերպարանք առաւ:

Մենք՝ գտաւոր մտաւորականներ, որ յաճախ պարբերական թերթերից գտնուածու առ անանց չ'անկէինք, տարիներ շարունակ ապրել էինք Բաֆֆին, զգացել իրահայ Բաֆֆինի Յարկերը շարունակ նրա տեսնով կամարգան՝ շուտ երկիւղած յափշտակութեամբ ընթացել էինք նրա յետեւի ու թերթից թերթ էինք անցնել նախընթաց, թէ ս'ը էին շարունակ:

տեսնում նրա գլուխ գործոցները, քննադատութիւն չկար, մեր փոյթը չէր, թէ ինչո՞ւ վարպետը յարձուգանք՝ թերթից յաշակ՝ և յաճախ պատից էլ կրկին առանիին և դառնում, հակառակ նրանց հակառակորդը: Բաֆֆինը Մշակական էին յամու, անկերպարան:

Արեւուտ մեք պաշտողներ բաց պէտք էր կարող Բաֆֆին, ուր և գրելու կնիք նա Մեն-Սենիկ, ինչպէս արեւոտ նա իշխում էր հայ գրական շարունակների վրայ և այնպէս ինչ նրա խօսքը վարարում յարունակներով ինչու, ողորմ էր հայ կենտրնի անկանակին իրաւունքները Բաֆֆին ինքնին մի հակաքրեւոյթ էր, հայ կենտրնի անկանակին շարունակ, անկանակ պարարիք երկաւոր, որին սփռուելը ստատու էր այնքան հայտնային և անհնարին էր երկաւորել հայ կենտրնութիւնն առանց Բաֆֆինի, ինչպէս անկարելի է առանքի պաշտուանք, առանց քուրսի Բաֆֆին Արեւուտայի ու թերթերի անկանակ թւակամունքի շարունակ էր Բաֆֆին և Արեւուտի մեջ գտաւանքն անտարբարանքին համար համար, համարեք էին մէկն իրեն վերապիտ, միան իրեն հրատարակուած:

Մի հրատարակ պատրաստ, որ հրակ էր Բաֆֆինի տեսն, նրա երկերի, նրա խոհեմի շարունակ պարարիք էր նաև ընթացող սերունդին ու թուած էր, թէ Բաֆֆին, իր մտաւորանքը չէր թափուլ, առանց որևէ կողմակի:

Բաֆֆին

քիզերի, որ աւուր, բայլ առ բայլ մեզ մտեցնում է Մեծ Գաղափարին, վերջ՝ վար, յեղաշրջում, վերստեղծում է հայ կենսը, խառցնում, շրջափելի է դարձնում մեր հոգիներում աքրաստորեն յեղ-յեղուղ գիւթական երազները Թւում էր, թէ Բաֆֆին չպիտի մեռնի, նա չէ կարող մեռնել, մինչև չանձնի իր հսկայ գաղափարի իրագործումը, հայ աշխարհի արշա-լույսը, որ կարծես ինքն էր դուրս բաշում իր մզական խօսքի զօրութեամբ, իր հերոսների անընկճելի կամրովի

Եւ բանի կենդանի էր նա, բանի հնչում էր նրա սրասպարաբ, գիւթիչ ձայնը, այնպէս մտ, այնպէս հեշտ էր Թւում այդ բոլորը

Ահա թէ ինչու նրա յեղափոխ, յանկարծաճաս մահը կոկիծից աւելի խորունկ ապշութիւն ու զարմանք յարուցեց մեր մասաղ հոգիներում Գեներ՝ որ մանուկ ու բունն հուսատով փորել էինք նրա անւան, որպէս լուսասուռ փորոսին, մենք՝ որ սակաւին անկարող էինք զանել գաղափարական բարոյը կենդանի իրականութիւնից ու նրա հերոսների, նրա մարանչողների հետ արգէն խելայնորէն ապրում էինք աշխատութեան յող-թանափները հայկական բարձունքների վրայ, յանկարծակի եկանք, շարուն մնացինք հայ կենսի վիթխարի քաղաքական առեղծածի առաջ, երբ այլ ևս չկար մեծ գաղափարախօսը

Բաֆֆին մեռած... ապա մեր ներաջը... մեր մեծ ներաջը, ազգային ազատագրումը, որ այնպէս սերտ կերպով հիւսւած էր նրա անւան

Բաֆֆիի հետ մենք մտնորեն ապրել էինք յափշտակիչ ցնորքներով, նրա մահով վրայ հասաւ ցուրտ, խո-հուն զգաստութիւնը Գարողիչը չկար այլ ևս, բայց հոր նրա խօսքը, հզօր, անգիտարելի ու այնպէս կա-խարդիչ Ապա կամայ կամայ ցրի եկաւ մուշուք, և Մեծ Գաղափարը յստիպօրէն Երազուրեց մտալլ ֆոնի վրայ Զարիների թովիչ պատանքը շամանդաղի պէս սեղի աւելց պող մասեմսին ու պարզելց հեռանկարը— մի սարկացած, հարստահարած, աւեր աշխարհ, մի սրբուած, սառապող ժողովուրդ, որ անյայտութեան ու խուարի մէջ հեծեծում է ու մեռնում հնազանդ իր սե ձակարակութիւն, Բաֆֆին չէր փրկել այդ աշխարհը, այդ ժող-ովուրդը, Բաֆֆին փրկութիւն կոչն էր, կենսելի ու հզօր աղաղակ: Ընդհին Բաֆֆիի, հեռանկարը թէև դաժան, բայց էլ խուար չէր, և այդ հեռանկարի վրայ այժմ բարձրանում էր մի կուռ մասեմս, մի հուճկու, հպարտ կամք, որ ձգնում էր ի իննել և որ տիրաբար իշխում էր մեր հոգիների վրայ, մեր լուսադոյն կրօնը մարա-կում, մեր ամենէն ըմբոս իղձերը կերտում, կաղա-պարում:

Բաֆֆիի շունչն էր այն...

Եւ դառուկ, գանդաղաշարժ մասսաների ծոցից իսկ եռում, բարձրանում էին կարօճները, Աւանները, Խեն-

գերը, Որտորք Աւանները, ինչպէս մարտարի կոշտ զանգ-ւածներից ճարտար վարպետի հարւածների սակից բարձ-րանում են հոյակապ ձևերը, այն անգամ կենդանի, իրական և ոչ մտացածին:

Եւ անանկալ կանխահաս մահը վաղաժամ խելով Բաֆֆիին հայ իրականութեանը, փայլուն լուսասպակով պատեց նրա խոհուն ճակատը ու նրա հրաշակերտ խօսքը դարձնեց էլ աւելի հմայիչ, էլ աւելի տիրական ու խորհրդաւոր:

Համարձակ կը լինի՝ արդեօք սակ, որ այսօր էլ, ինչ-պէս բասնէհինգ տարի առաջ, Բաֆֆին սակաւին չի կորցրել իր հրապոյրը, որ նա շարունակում է իշխել մեր անձնուրաց, գաղափարապառ սերնդի ամենէն առողջ մասնաձևերի, ամենէն հարազատ ներշնչանքների վրայ և որպէս գաղափարաբարձ վարպետ սակաւին չի զիջել իր տեղը որևէ այլ գրագէտի

Ո՛ւր է գաղանիքը այս օրանչելի կախարդանքի. ինչով այս եղալի մարդը կարողացաւ այնքան երիտասարդ կամեր թողել, այնքան կրողի ձգտումներ յարուցանել նոյնիսկ մարդկների ծոցում. ինչպէս կարողացաւ նա այնքան մասաղ հոգիները գերել ու վարել ըստ իր քմահաճանքի, զոճարեութեան պաշտամունքը, կենալքի գերտօյնի իրէալ ու խորհուրդը գարձնել և նրա առաջ Թունկի բերել հայ աշխարհի ամենէն ընտիր զաւակներին:

Բաֆֆիի խոշոր ազդեցութիւնը ոչ նրա երկերի գե-ղարւեստական բարձր արժանիքի մէջ պիտի փնտրել, ոչ նրանց վարպետ, յափշտակիչ կառուցւածքի և ոչ այն յստակ, պարզ, հասկանալի լեզուի, որ հուսասարայէս մասալի է գրագէտներ ու ուսմիկին:

Նրա բարձր արժանիքը, նրա անօրինակ հմայքը փնտրելու է նրա իդեականութեան մէջ, որ այնպէս զուգահիշում, նոյնանում էր հայ ժողովուրդի հոգում կերպարանաւորող կարելութիւնների, ձևակերպող մարդուների հետ: Մեծաքանակ ու բեղձաւոր վիպա-գրից աւելի՛ նա մի սեռող էր, յստակ ու խորթա-փանց հայեացքով: Եւ նոյն հոյակապ իմաստութեամբ, որ յստակ է իսկական սեսողներին՝ Բաֆֆին, —ինչպէս և հայ շարժումն ողջ աւելուր, Գամառ-Քամիպա, Արծա-րունի, Երիմեան ու վարժապետեան—կարողացաւ ընա-րել իր խօսքը, և այդ խօսքն արտասանելու ճիշտ մո-մենաւ: Նա իր ցեղի վիրաւոր խզճի արտասովոր խաւ-ցուճ եղաւ, ուր եկան բեկբեկելու, արտացոլելու հայ ազգի նորագոյն ու լուսադոյն ձգտումները, նրա նոր հուսատամբ, նրա սնույած յոյսերը: Նր երկերի խոհուն խաղաղութեան մէջ, առանց կրքոտ բաղիւմների առանց աղմուկի, գրեթէ բնազդով, նա կարողացաւ հայ ժողովուրդի արտասովոր խորութիւնը չափել, հիմաւուրց վերքը լայն բանի և որ զլիտաւորն է, սպե-

ղանին, փրկութեան իրական ճամբան ցոյց տալ իր առնական ըմբռնումով:

Անկասկած՝ Բաֆֆին մենակ չէր որպէս ազգային Մեծ Գաղափարի բարոյիչ ու գարննոյ. Ժողովուրդների կեանքի պատմական խոշոր շրջանները մի անհատի գործ չեն, որքան և հանճարեղ լինի նա. հայ բանաստեղծութիւնը, հայ ժողովրդական երգը, հայ հրապարակախօսութիւնը և նոյնիսկ հայ հոգևորականի ձայնը ազգային դարձումով հզօր ազգայնեք էին: Գ. Բաֆֆի պոյի «Ազատ երգերը» թունգ էին հանում զգայուն հոգիները, Արժրուներն իր «Մշակի»ով թիրբաւհայ պատագրութեան անկուսն զբօսվոյն էր. Կեանքի պատմական վեպերը գերում էին երեսասարդ սերնդի երևակայութիւնը, Կրիմեան ու Վարժապետեան, որպէս ցեղի փրկութեան կենդանի խորհրդանշաններ, պաշտուած էին հայութեան լայն խաւերում և յետոյ ուրիշները, աւելի նաւա յայտնի, որոնցից իւրաքանչիւրը իր եռութեան լուսադոյն մասն էր զոճաբերում Մեծ Գաղափարի իրագործման Մեկայն, այս բոլորի մէջ Բաֆֆիի անչն ուրջն և է նրա կատարած դերը եզակի:

Բաֆֆին առաջինն եղաւ, որ ուղարանութիւններին, մութ սկնարկներին, զգուշաւոր, յամախ երկչոտ բարոյներին անցաւ պարզ ու վճռական խօսքի, առաջին անգամ վերքը ցոյց տալուց յետոյ՝ ցոյց տւեց նաև դարձումը... կուի ճամբան:

Եւ յետոյ՝ ոչ որ նրա պէս կարողացաւ խաղանք, խաղանքն ձևակերպել ու ցոյցագրել հայութեան արարողան ու արարած անեղերը, նրա անորոշ ձգտումները, ինչպէս և զարթնող՝ բայց ասկան յարանջուն ազգային գիտակցութիւնը: Իի ամբողջ սերունդ՝ 80-ական թւականների կուս, իդեալաշառ և գերազանցորեն հարազատ սերունդը հեկհեկ ասրեց Բաֆֆիի շնչով, սկնապիղ ձեց նրա շրթունքներն իր ճամբան ընտրելու և իր կեանքով, պատգամները լսելով՝ որպէս մարգարէի, սեստի շրթունքներին:

Եւ պատգամը, որ հնչում էր ուժգնօրէն, անվերապահ ու վճռական նրա բոլոր երկերում, նրա բոլոր հերոսների խօսք ու զրոյցի մէջ՝ մի հատիկ էր — ապրելու համար պէ՛տք է նաև գիտնալ մեռնել: Նրա բոլոր դուռ գործողները, պատմական վեպ, թէ Ժամա՛նակակից յշացումներ, «Մատուէլ» ու «Դաւիթ բեգ», «Խաւնայի Մեղիբութիւններն» թէ «Կայսերի» ու «Զուլուդդիդին», իրենց արտաքին պէտքութեան, բազմազանութեան սակից վեր էին հանում ազգային վերածնութեան, պատանակչանդ կեանքի բուսն անեղ և բոլորի մէջ հնչում էր մի հզօր կոչ, գեպի ազատութիւն միմիայն պայքարի միջոցով: Անշակաւ, կորովի, աղմարգութեան մի գրականութիւն էր այդ, որ խաղում, շյոււմ էր արևութիւնը, բորբոքում երեսասարդ աւելնը, գրգռում բարձր փառքի Երազաւ և մարտական առա-

քնութիւնը սրբագործում, բարձրացնում իշխող գաղափար խեղճութեան, անփառունակ համակերպման, կղերամիա ու կղերական նուստացուցիչ հնազանդութեան բորբոքում միջնորդելը շա՛տ վեր: Վարդապետ յորձանք էր նրա խօսքը, որ զարկում էր հայութեան վրայ Երազապող գարուար բուսնութեան և գործի, պայքարի կոչում բոլոր արժանիքով ի, կամքով հարուստ և գիտակցութեամբ բարձր անհասականութիւնները:

Եւ այդ կրակ խօսքի համար ընտրած մտնաւը գերազանցապէս հրահանգիչ էր: Արդէն Երազապող Օրին թողան և այնքան անգամ փորձան գիւտնագրական աւանդակները վերջնականապէս թաղել էր Բերլինի կոնգրեսում հայկական դիւրահաւան յոյսերի հետ: Յէրգ տխուր յօգածնը աշխարհի հզօրների հեգնանքն էր շարուած մեր աստապանքին: Եւ Կրիմեան յետ էր գալիս այդ կոնգրեսից դառնացած հոգով հայ աշխարհին տանելու համար, թէ «կեանքի հարեայի մեծ կաթսային թղթէ զգալներով չի կարելի մտնեալ»:

Հարկաւոր էր վերջնական նոր ճամբաներ, նոր հնարներ մտածել: Սրբա մասհոգութիւնը ընդհանուր էր: հայկական շարժման բոլոր կորովի ուսհիբաները Կրիմեանի հետ ուժգին կսկիջող զգացիցն գիւտնագրական պատճառած Եանք հիասթափութիւնը և իւրաքանչիւրի հոգում գա անգարձ յեղաշրջում էր գեպի ըմբռնութիւն. ազգային հոգեբանութեան այս եզակի մտնան է, որ յամախ կամաւոր կուրսութեան կամ սնանկ մատնումով չեն նկատում հայկական շարժման ու նրա վարձներին անարարելից՝ հակառակորդները:

Եւ ահա այդ ամեն կողմից հետաքրքիր, ընտրու մտնեմին էր, որ Բաֆֆին հրապարակ եկաւ իր հայդուկային պայքարի, դաւազարական շարժման բարոյով: Յպաւորութիւնը ցնցող էր: Դարերի մրափից, ստրկական անարգ համակերպումից յետոյ լուում էր կաննաւոր մարտի, Երազան պատասխանութեան անտակա խօսքը, որ հայուն երկաթի կաթիլներով ըմբռնում էր ու վաւում զգայուն սրտերը: Եւ այդ խօսքն ասում էր ո՛չ հոնտորական արեստով, ո՛չ հրապարակախօսի կրքոտ թափով, այլ այն թափառական, երազուն, անհանգիստ երեսասարդների, կարծեքի ու Ասլանների, Կամերի, Աւսների շրթունքներով, որոնք Բաֆֆիի բեղձաւոր երեւակայութեամբ լոյս աշխարհ եկած՝ մենաւոր խորհրդարանութեամբ անցնում էին հայկական բարձունքներով: Խուլ, անմատչելի ձորերով, հեռաւոր կրած գիւղերով, սեսնում էին ցեղի ցաւը իր բոլոր ուժգնութեամբ, շոշափում էին խորունկ վերքը, և նոր կեանքի, վերածնութեան ուղին ցոյց տալիս:

Պայքարի, դիմադրութեան մարտահրաւիրը, ընդդէմով այդ համարձեք բարոյղ սակայն՝ առանց բուսն պայքարի չէր, հայ աշխարհի վրայ Երազապող բուսնութիւնը շափարակեց երկար, նրա ազգայնութիւնը շափա-

զանց ապահանջ էր եղել, որպէս զի անազարտ մնար ցեղական արժանիքի գիտակցութիւնը, Տիւրուրաց աշտական ոգին: Կղերապահպանողական ասորբը, լքուածի համակերպութեան սողոսկող աւանդապահութիւնը հրապարակ եկաւ, առողջ կենսայի Տոսուսքի գեմ, արդէն ծայր աւող ազգային շարժման հանդէպ պատուար բարձրացնելու բացարձակ գիտումով: Աւանդապահութիւնն իր հետ ունէր բոլոր նրանց, որոնք ամենագոտան բըււնութեան սակ իսկ իրենք իրենց զգում են ինչպէս ձուլը ջրում, բոլոր անտոնեաններին, բոլոր վայելողներին, բոլոր նրանց, որոնց գլուխները վայոյց են անցնում միշտ ազգային մեծ առնապանքի դառնաղի յորձանքները:

Ի զուր. . . հնազանդութեան բարոյներն անկորող եղան անվատահելի, կորստաբեր հռչակել Բաֆֆիի գծած ուղին. նրա հերոսները վեպերից, երևակայականից իջան կենանքի մէջ, գրեթէ նոյն անուններով, նոյն խառնածքով, նոյն ձգտումներով, որ մեծ վիպագիրն էր արեւագինը, բայլելու համար նոյն ձանապարհՏոփ, որ նա էր ծոյց աւեր

Արզարե չափազանց յուզիչ ու բնորոշ է, որ հայ մարտիկների, հայ հայրուկների մէջ այնքան շատ են Բաֆֆիի հերոսների անունները կրողներ, - Կարօ, Պարօ, Տասօ, Ասլան, Աւուս.

Եւ հայկական իրական շարժումը փուլաց ու խորացաւ, անհաստակն ստածումից՝ դարձաւ հանրային, երկրասարգութիւնը խուճը խուճը նեւուց գէպի այդ իդէական շարժումը, մինչդեռ հայ պահպանողականութիւնը, հայ դրամատիւրգիութիւնը կամ անասնական եսասիրութեամբ փակեց աչքերը ազգային մեծ առեղծածիտ աւառ, անձնատուր լոկ իր սեփական որկորին ու վայելքին կամ եթէ շարժուց, դա եղաւ՝ խափանելու, վարժարեկելու, թուլացնելու համար մարտիկների անձնուրաց ճիգերը:

Պատմութիւնը կ'ստի մի օր, թէ ինչ բաժին ունի հայկական ազատամարտի ձախողանքի մէջ հայ ազայականութիւնը, հայ դրամատիւրգիութիւնը, աշխարհի ամենեկն գնում, ամենեկն վառուէր, բաշխարհական առաքելութիւններից հաւաղեպ բացառութեամբ՝ իսպառ զուրկ այդ պարարտ, տնիդէպ դասակարգը, որ այսօր էլ ազգային տագնապի օր ծանր օրերում՝ անարբեր հանդիսանես է իր գարշելի բսկը հոգիի վերածած:

* * *

Եւ ահա քսանուհինգ արթի անցաւ մեծ գրագէտի մահից:

Յիջ անգամ հայ ժողովուրդը իր պատմական այլեծուգ կենանքի ընթացքում ապրել է յայտնով ու յուսախաբարութիւններով այնպիսի մի հարուստ շրջան, որպէս այս բնագոր գարը: Սրտապարտ, ոգևորիչ սպասելիքների սեռութիւնից՝ ստանապատիկ աւելի մեծ եղաւ իրայ հասած արհաւիրքը, և մտաւառ փրկութեան

խնդագվառութիւնը արևնտս եղեանի մէջ խեղդելց: Անօգուտ է անդրադառնալը Հայ պատմութեան այդ մասը էլը մեր աչքերի առաջ գրեց. ազգային մեծ վերբը գեռ մտում է, հայ ճակատագրի ծանր առեղծածեղ գեռ լուծած չէ, արևնի մշտաւառը գեռ խեղդում է մեզ:

Մեծ հիասթափութեան ծարր, աղետալի շրջանում Բաֆֆիի, ինչպէս հայկական շարժման բոլոր անհայրատներին, անգամ հայկական բարձունքների վրայ զենքը ձեռքին ընկած մարտիկների անունները թեթևութեան պատասխանատուութիւն սահմանող շրթունքներով յատուակի կապեցին սև վերայլերի հետ: Փութկոտ, անբնագոտ պարզամտութիւնը անձնատուր եղաւ ասիկ ու յախուռն բարբառններին, և քինանդգր ու շահագրգռած փարիսեցիութիւնը չկամեցաւ վեր բարձրանալ օխտաւոր, թուռտո յարձակումներից, անհիմն մեղադրանքներից: Իմաստութիւնը վրան աւաւ յետին թուղ աման իմաստութեան ծիւղնին: Համաստարած լքումը պարարտ հող էր և գատապարտութիւնը՝ հեշտ, դատաճիճու՝ պատրաստ:

Խառն ամբողին էր. Եւ ամբողը խոսեց . .

Ապ Կարծներն ու Ասլանները, Խնդերն ու Աւուսները. . . Ինչ է եղան Արաբիտի այս անձնուրաց, այս յամառ աշկիւնները: Յուսախաբարութեան փոթորիկը, համազգային անասելի աղէտը նրանց էլ թիկունքը գտտարկեց, նրանց էլ շարքերը դողաց, բայց դա միայն մի վայրկեան, անընկճելի մարտիկները վերջի վերջոյ մնացին անաստան, պայքարի ճամբին, իրենց գիրքերում, մահան ճակատին, անյողզող ու հպարտ:

Եւ եթէ հայկական շարժումը—ինչու՞ չ'տանձ հայկական թուրք—մնաց կենդանի, որպէս մշտական սպառնալիք թիւրքական բուսպետութեան, եթէ հայ ժողովուրդը իր վիթխարի հիասթափութիւնից յետոյ՝ ուշափորոյ հօտի պէս վերջնականապէս շնեանց սարկական համակերպութեան ախորտ սպեաների գիրդը. և վերջապէս եթէ այսօր՝ աւելի քան երբեք, նա՛ այդ մարտիրոսած ազգը, աշխարհի ստաշ բարձրագլուխ իր իրաւունքն է պահանջում, այդ բոլորի համար խոշոր չափով մենք պարտական ենք Բաֆֆիի անձնուրաց աշակերտների գրեթէ անհաստական ճիգերին: Իզուր չէր, որ Քրիստաֆորները տասնեակ արքիներ շարունակ հրահրեցին մարտական բողը և թոյլ չտուին, որ յուսահատութեան հովը ազգի արևութիւնը մարտի իզուր չէր, որ հակուտի աւանդապահութեան ամօթալի կլանչեցնեցին: Սերբ ու Գերբ Զուտուշ Դիկոյ ու Աւրուգան, Անդրանիկ ու իր ընտիրների ընկառը, և բանի ուրիշները, այնքան արարինքը սքանչելի յամառութեամբ արծիւների պէս թաւան մնացին հայկական անհրաժեշտ կալ, դաժման բարձունքների վրան, որպէս հայ ժողոտս

վրդի կենդանի ու վրեժխնդիր եղի՞ք, նրա աննկուն, երկամե ոգին, որ շարժի Տանգընի մինչև արգարու-
թեան ու ազատութեան կառարարու յաղթանակը: Ա՛հ
Ալաւաններն ու Կարօներն, ա՛հ Աւօներն ու Խեմթեանը,
Կե՛ծ Վարդեաի մեծ աշակերտները:

Յ Մ Ր Ա Գ Ի Ր

Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

(ՄԱԿԻԱՆ 25. ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ.)

Համադգային վշտի օր էր սարիւեան այն տեսուր,
սովորած օրը, երբ — բառօրդ գար սրանից առաջ —
ուռուհայ մտաւորակները Տօղին էր յանձնում
իր մեծ վրայասանին:

Մա՛հան բոթը — այնքան անակնկալ որբան և կոկնդարի
Պ — գնում էր գուռուռի աննայտախն խորշերը, մանուկ
էր սոցոյ՛րդական աննայտախն կայարանները, գնում
էր աննուրբք գուժելու, որ մեռել է Տայկական աշա-
տութեան երգիչը, Տայց պատմութեան փոթորիկաշայն
մարգարէն, Տայ լեռների ու ձորերի, Տայ դարձրերի և
յայերի աննման սրնգահարը:

Ընդհնց մի վայրկեան գազափարական երիտասար-
գութիւնը, Տամախան ծանր, անգարանների սոգով Հար-
ուածը շարժացն անորօք էր, կորստի գիտակցութիւնը
չափազանց խոր ու ա՛հարեկող: Բա՛ֆֆինները յաճախ
չեն ծնւում...

Սակայն, ազգային կեանքի անիւր հասել էր արդէն
իր որոշեալ Տանգընանին, զ ա բ կ ը արւել էր արդէն
ազատագրական մեծ քարոզին ու Տոսանքին, սերժը
ձգւել էր մեծատպանդ վարդեաի ձեռքով — նպատասուր
Տօղի վրայ և շուտով պիտի բողբոջեր ու բարգաւաճեր...

Բա՛ֆֆին մեռա՛ւ — կեցցե՛ Բա՛ֆֆին... կարող էր գոչել
Տայ նորածիլ ազատասենչ սերունդը՝ Գազափարը՝
Վրայասանին սնուցող ու շնչուորոզ գազափարը՝ արդէն
իսկ մարմնանում էր կեանքի մէջ: Տայց տեսուր Տօրի-
զօնը շուտագունում էր կամաց-կամաց և Տայկական
ազատամարտի առաջին ծիծեռնակները — Տասիկ-Տասիկ
Ալաւաններ ու Կարօներ — Թափօրում էին Մասիսի շուրջը:

Շուտով նրանց — Ջէրիններին ու Յունսներին — պիտի
հետևեր ուսուցիչներին լեզուներ և կեանքը պիտի աչե-
կուճէր, անկման ու ապականութեան չա՛հիճը պիտի
փոթորկէր ծայրէ ծայր, սարկութեան դարաւոր ու
մտօտած Տառաչանքը պիտի խզէր, վերջպէս, բողբոջ
ու ընդգլու՛մի առնական ծիգերով:

Ի՛նչ փոյթ, թէ այդ հերոսական ծիգերը մերթ ընդ
մերթ խլացան ու մարեցին արևմազայն հրգեհ՛ի մէջ...
Համաշխարհային պատմութեան բեմի վրայ ո՞ր ազգն է,
որ երբևէ չի չառափել Վրթիսարի աղէտների մզմա-
ւանը... Մ ե բ ը աննից մեծն եղաւ և աննից ա՛հար-

կու՛ն — բայց մեր ազգային արասների լեռն ևս գուցե
ամենէն բարձրն էր... Մե՛նք շունչեցանք ազգ ո՞վ ի՛ն
ճի գ, ներքաշնակ ու միաբան ծիգ հանդէպ հակա
խոչընդոտներին, մենք ունեցանք աննուրբացների մի շնչին
փորքամանութիւն, որ գազափարով վառւած, նեաւած
էր բողբոջի մէջ և դրա հանդէպ՝ մի ա՛հագին խառ-
ճարակ մեծամանութիւն, որին երբեք չյու՛զեց այդ
գազափարի այժմեութիւնն ու վեմութիւնը:

Ա՛հ, Բա՛ֆֆին նախաստեղ էր այդ շարժու՛ք պա-
տահարը Նա գիտեր — գեռ իր առաջին քայլերի մէջ —
Թէ ի՛նչ ա՛հարու խոչ ու անդունդների պիտի զարնէր
Տայկական ըմբոստացման գազափարը իր իրականացման
ճամբու վրայ...

Այ՛ո — գրում էր Մէլիքզադէն 1878-ի յուլիոսեան օրե-
րում — այո, 850 սարի է, որ Տայց ազգը մտնողական
կրակի մէջ արվում է և մի ճայն, մի բողբոջ չի բարձրա-
ցնում, դա Տայի մեռելութեան նշանն է... Ազատութիւնը
արվում է այն ազգերին, որոնք իրենց ազատութիւնը սրով
գիտեն պաշտպանել, առանց տրեւնի՛ չկա՛յ ուղտութիւնն...)

Իսկ գրանից վեց սարի առաջ 1872-ին, նոյն Բա՛ֆֆի-
Մէլիքզադէն, կատարելով իր պայտը Ջուլամերիում և
այցելելով Մար-Շիմօնի ցառով ու դառնութեամբ է
լուում վերջինի կծու դիտողութիւնները Տայի սարկաճիս
ընտղներին մտին և պատասխանում է նեսարական
պատերազմին.

Բարբարոս ազգերի դարաւոր բռնութեան ներքոյ Տայեքը
ճնշելով, մռչելով, կորցրին իրենց բա՛լութիւնը...

Մար-Շիմօնը սակայն առարկում է.

Ընդհանուարը, հէնց բռնութիւնները միշտ ստիպում են
վառ պահել բա՛լութեան սքին... Հայերը կորցրել են բա-
լութիւնը՝ իրենց Տաղևորականների շնորհիւ, նոքա մեռցրին
իրենց սոցոյ՛րդը միշտ քարոզելով՝ նրան՝ խմորահա՛րթիւն,
Տասերութիւն, ճգնութիւն...

Դե՛ս ոչինչ այլ ևս չպատասխանեցի — սուում է Բա՛ֆ-
ֆին — Մար-Շիմօնի խօսքերի մէջ երևում էր խորին
ճշմարտութիւն « ** » .

Ո՞ր էր ը, Տայկական առանձնատիպ կղերը, մի կա-
տարեալ շարքեր դիպրօնի՛ հեղինակի աշքում, անգար-
մա՛լուր, որ գարերի ընթացքում հարուստն, անգար-
ունեղ և ազգի մարտական, զիմպրական կրօնը:

Ա՛հա թէ ի՛նչ էր գրում նոյն Բա՛ֆֆին ՆԱՐԵՈՒԿ
Վասպուրականի՛ մէջ 1858 թւին, երբ առկուռն
անծնունձ Թահր Մէլիք Թահրեան էր, խա՛կ, անվարժ,
թոթովում մի գրիչ... Եւ առաջին թոթովանքն արդէն
հակակիցերական ուժեղ շնչա ունէր. գրում է Թահր
Մէլիք Թահրեանը Երթմեան Հայրիկին և Տայք է առիւս.

Ինչո՞ւ արդեօք եւրպացի ազգերը իրենց երբեմնի բար-
բարոսական վիճակից բարբարոս մինչև այժմեան բազալա-
կութիւնները, այն ի՛նչ Հայաստանը, սրի գուռակները գեռ
ամնայ՛նի ժամանակներում ԱՄԵՆԵՐԻ մէջ էին ուսում առ-
նում, — օրըստօր նուազեց, կորցնելով բառ մեծի մասի Ազ-
գութիւն և Հայրենիք...

*) Մշակ՝ 1878 թ. № 22.
**) Մշակ՝ 1872 թ. № 33.

Հարցին ինքն էլ պատասխանում է.

Այդ մասին թէև բարձր մը և այլ պատճառներ յառաջ բերում են, իսկ նուստստ սկսած կարծեսցաք շարք, Հայաստանի հողերականաց անհարգութիւնը համարում եմ որոք միայն էական պատճառը...

Եւ ներողութիւն է խնդրում Հայրիկից, մի գուցէ նրա սրտին ցիպի...

Անհատական բացառութիւնների մասին չէ, հարկաւ թափփի խտրը. ներստանների ու արիմանների մասին նա ինքն ունի խանդավառ ջատագոյականներ. քննադատութեան տարն ուղղւած է դա տակ օր ցի նա

Ենտագոյա՞ծ, երբ վիպասանի միտքն ունի հասունացու, նա այլ պատճառներ ևս տեսու մեր ներքին անկարողութեան: Աղօթողների գասակարգից՝ նրա խարանող մարքին անցաւ... նաև գրամի գասակարգին: Այդտեղ ևս անողոր է հայ դեմոկրատ վիպասանը: Իր անվրէպ բնագրով հասկացել էր նա, որ սարկութեան ամենավատագիր մարտնչով ծարարեւունած այդ գասակարգը—հայ վաճառականութիւնը, բուրժուազիան—խոչընդոտ պիտի կանգնէր ազատութեան ճանապարհի վրայ, ի տեղի նպատակորդու այն ինչպէս եղել է ուրիշ ազգերի մօտ:

Այդ գասակարգի տիպիկ նմուշների հանդէպ էր, որ «կայծեր»ի Ալայանը, Վանի իր արկանների միջոցին, բացահայնում էր խորին լալոյրթով և յուսահատութեան գուն շեշտով:

Որքան ցածր թիւն... Եւ այդ մարդիկ Վանի ամենահարուստ վաճառականներէն են... Եւսից այնքան ճարպ չունի, որքան նրանք ունին: Եւնչ գաղափար էր կողմէն եւ հայերի մօտին, էնէն իսկպէս երբողացի լինէին: Ահա այդ գաղափար արարածներն են, որ խայտառկում են տարող մարդը...»

Նման անթիւ հասուածներ գուր կը կարգաք վիպասանի միւս գործերում:

Չարիք — հայ աղիկոր ու սարկամի կղերը, չարիք — հայ գնուծ, մանուսպաշտ բուրժուազիան... Թափփի յոյր բուն ժողովուրդն էր, բուն աշխատաւոր և առաքող գիւղացիութիւնը, արհեստաւորութիւնը: Նոյն «կայծեր»ի մէջ գուր կը գտնէք հրահանգիչ վիպասանութիւններ...

Այդ սարբերի շունչով էր սպրում ժողովրդածին և ժողովրդաւոր վիպասանը, այդ սարբերի վրայ էր նա կառուցել ազատագրական իր հոյակապ ծրագրերը...

Եւ բնագրը այդտեղ ևս չխտաբց նրան: Այդ գասակարգերն էին, որ սարին իրենց վտիտ ուսերի վրայ հայ ազատագրութեան շարժումը, որ արտագրեցին իրենց ծոցից գաղափարի բարողչընդ ու գինորներ, տեսաբան-տառաւորներ և կարիճ-հրամանատարներ:

Քառորդ դար է անցել Թափփի մահուան օրից, բայց

*) «կայծեր», հատ. 11:

Թափփին զեռ չի մեռած՝ ոչ միայն մեր յիշողութեան ու գիտակցութեան խորքերում, ուր նա կ'ապրի յաւերժօրէն, այլ չի մեռած, արարաբնատար, և մեր ազգային գոյութեան ամենօրեայ հագսերի ու ճիւղերի մէջ...

Կը մեռնի նա այն ժամանակ, երբ հայկական իրականութիւնից կը շքանայ միանգամ ընդմիջա գոյութեան ամենամարտի ահաւոր անհրաժեշտութիւնը, երբ փիլիսոփան գոյամարտ տեղի կը առ խաղաղ կուլտուրական պայքարի, երբ հայ կեանքը այլ ևս պէտք չի ունենայ Աստանների ու Աւսների...

Իսկ քանի զեռ կայ այդ գաժան իրականութիւնը— հայ երեսասարգ, հայ պատանի, կարգա՝ Թափփին... Կարգա՝ և խոր աշխատարար գիտակցութեանը մէջ այդ առնական պատգամները մեր սպասանը վիպասանի, որնցով նա ձգտում էր կեանքի կոչել սարկութեան լեծարժեքի մարտի մէջ խորատուգած համայնը:

Թո՛ղ ստիճիկ սերունդները չմեղանկան գրական ու փիլիսոփայական հրապուրիչ մարդանքերով, թո՛ղ նրանք էլ շարունակեն հնճերի պէս առգորուել Թափփիական շունչով ու գաղափարով. թո՛ղ նրանք էլ անգիր անեն և ամեն օր առաւուսեան, աղօթքի պէս արտասանեն «Ինչպէս էր նա» ու «Ինչպէս էր նա» ազատաշունչ կղերը... Ինչպէս որ մենք էինք անուծ սրանց — աւաղ—ՁՕ տարի առաջ:

Որքան անելի արագ երթալ մեր ազգային գասարտարկութիւնը այդ օր ու զ օր է ա մ մ ր, որքան անելի լայն խաւերում արմատանայ ու տարածուի այդ ո գ ր Կ Ե, այնքան անելի շուտ կը հասնի այն բաղձալի ժամանակը, երբ Թ ա ֆ ֆ Ի - ք ա Ր Ո Ղ Ի Ը կը կորցնէ իր տարագրից այժմեութիւնը, երբ կուի ու ապաստաբութեան *projeteur*-ը կ'անցնի ազգային աղջիկներ մէջ, կերթայ համագասանարու հայութեան պանթեոնում, և կը ձնայ մեր մասուր հրապարակի վրայ սոսկ Թափփի գեղարուեստագէտ իր անմշտիկ հմայրով ու յուսեանական թարմութեամբ...

Մ. ՎԱՐԱՆՅԱՆ

Թ Ա Փ Փ Ի Գ Ի Օ Շ Ա Կ Ե

*Exegi monumentum aere perennius.
Horatius*

Ես կերեցի յուշարձան մը անելի անական քան պղինձը:

Թափփի, հայր անփոխարինելի հայկական յամեցած Ըղբղովմն, զու կերեցիք յուշարձան մը անելի անական քան պղինձը և այդ քու գործն է: Փա՛ռք բեզը: Քանևհնչիք տարիներ յետոյ ոյն մալլ օրէն, ուր քանի մը թրքահայ աշխատաւորներ՝ երախտագիտութեամբ ու կսկիծով գողգողուն իրենց բաղուկներուն վրայ սուին մարմինը իբրև նշխար ներկական, ան՛ն:

քսանէհնից ասրիներ յետոյ այդ օրէն, հիմա ամբողջ Թրքահայութիւնն է ուխտի կուգայ Յիշատակիդ, կուսարած Գործիդ:

Եւ դուն բարձրացուր հանձարել կամարը ճակատիդ և ան'ս թէ ինչքան է փոխեր այդ Թրքահայութիւնը հիմա. ան'ս թէ ցանձօ սերմերդ նահատակներու արիւնով ոռոգած ի՞նչ սրբազան ու բեղուն հունձք են արուարդիդ, ան'ս բու արևկան Պայծերդ ի՛նչ հրգեհներ են բանկցուցեր և ինչքան, ինչքան բազմացեր են խնկներու... Ճիշտ է, երազը կը շարունակէ Քաղ նրազ գեռ ցայտը... բայց անոնք՝ որ կը սեննեն զայն՝ այդ երազը՝ հիմա՝ անն'ն օր անն'ն ժամ լեզեո՞ն են...

Բարձրացուր, բարձրացուր թանկագին գլուխդ, Բաճճի՛, և սես թողուցած հեքիզ ծառալը, բացած ակօսիդ խորութիւնը, սեղանած զիգազուներուդ անվեհերութիւնը և թող հոգիդ խայտայ:

Սերունդները կը յարգեն սերունդներուն Հայութեան ծոցին մէջ, առանց զազարի, ինչպես առաւօտները երեկոներուն, և բու սերդ: Բաճճի, ու ներարկած ըմբոսութեան պատուաստդ արիւնէ արիւն կը մշտնջենաւորին միշտ աւելի զօրեղ, միշտ աւելի զարհուրելի, ճիշտ մեր ցաւերուն, մեր յուսախաբութիւններուն պէս:

Յե՛ս հիմա մենք այլևս չենք լար. դու բոխ որ լացը օգուտ չունի, բռնաւորութիւններու գեհնը, — ըսիր դու մեզի, — չի հանգիր ամբանաւորին արասուրդը և մենք լսեցինք բեզի և մենք սովոցանք բո զ ս ք ե լ գ ո ո ս ր ՝ հ ա ր ւ ա թ ե ր ..

Հայասանը զոր սիրեցիր և որուն զեղեցիութիւնները քեզ թողեցին ու սարկութիւնը գրգռեց քեզ, դիտէ հիմա որ Իրաւունքները բռնի կըստացին մեր հորիզոններուն վրայ ու բռնի կը պահէին, մինչև անգամ կեանքի ընկած իրաւունքը:

Ինչու որին բոլոր սարսափները խեղդելու համար այնպէղ ձայնք Քոցին անգոր. հմարք եղեքարացուց Թրքահայ աշխի՛ն ու պատանին և անոնք՝ առաջնորդւած՝ բանտի ու արքոնի նկատմամբ այն ահաւոր արհամարհանքն, զոր ներշնչեցիր իրենց, կուրծքերուն վրայ, բազումներուն սակ սեղմած, գազանի, փշէրուն խուարին հուսատարի՛մ մեղաւեցութեամբը, խրճիթէ խրճիթ, գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք փոխադրեցին հրաշունչ հատորներդ: Եւ կարգացին կարգացին, պուսուները, երերը, աղաքը, երիտասարդները, կիներն ու այրերը կարգացին ամենը քեզ, ծծեցին հոգիդ անով ներշնչելու համար, գոց բրին խոսքերդ իրարու կըրկներու համար և նոյնացան տիպերուդ անոց պէս ըլլալու համար...

Եւ հարկու այդ այդպէս պիտի շարունակի ինչքան սպրի հայը: մենք սերունդէ սերունդ բու շունչովդ պիտի ներշնչուինք Բաճճի՛ և պիտի ըլլանք ճիշտ քու

ուղածիդ պէս, միշտ սերունդէ սերունդ, բոլոր հայերս, պաշտո՞ղ ազատութեան՝ իր բոլոր ձեւերուն մէջ, հարւածող բռնութեան՝ իր բոլոր գոյներուն սակ ..

Ո՛վ հայր հայրական ուշացած ընդգլուսին, դու կերտեցիր յուշարձան մը որ արգարեկ աւելի անակամ է քան բոլոր պղինձները այս աշխարհին:

Ռ. ՅԱՅԱՍՅ

ՊԱՇՏՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ՝ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԳՐԵԳՐԻ ՆՆԿԱՅՑԱՆ ԱՍԼԱՆՆԵՐՑ

1876 — 1906

Ծնուել է Կարինում իր կրթութիւնը ստացել է անգլոսոյն Ազգ. Արժեանք զպրոցումս Համեսա և ըմբոս ընտանիքի մը զուակ: 24այ Կարնոյ մէջ գործիչ ընկեր մը, որ չհանչեայ էթաէր Խնկոյնց սունը: Մեծ-

Գ ր ե գ ի ց ն ն կ ա յ ն ա ճ

նայով այդ ընտանիքի մէջ, նա արդէն ծանօթ էր այն թահաններում գործող և աչքի ընկնող բոլոր ընկերներին: Յեղափոխականի առաջին պայման — գ ա շ ա ն ս ց — հ ո թ ի լ ը ն արդէն նա ունէր և իր կատարած փորքի, բայց անհրաժեշտ գործերը արդէն իսկ ցոյց կըստային ապագայի աւելի հմուտ ու եռանդուն յեղափոխականը:

Անցնում են ասրիներ և Գարեգինը իր ծնողներու առաջարկութեամբ մտնում է գերձակի մը մօտ աշխարհապետութեան քիչ ժամանակից՝ ստանում է խալիֆայի արագորը և բաւական ուճքի: Գարեգինը այժմ մտածում է իր ստացած զուրուշները զէնքի առջ և համոզում է իր ընկերներին նոյնպէս զէնք ունենալ:

Հասնում են համդրեան Աէժիսի սև օրերը, երբ ամեն մի կառիպեցիկ հայ քըւում էր բանա առանց սեէ օրի-

Նակամ պատճառի: Ձերբակալում են նաև Հանգոցեայի մեծ եղբորը, Գևորգին, որից յետոյ նա աւելի է առ- քանում իր սիրած գործին մէջ: Մեծ խորհրդատուն, Քաթաւը միշտ քաջալայերիով երիտասարդը, մղում է նրան դէպի զանազան գործեր, ապիտ է նրան ի միջի ալոյ առհրհմանքի պաշտան: Եւ առհրհմանքի կառա- րում է իր զերը ամենայն լրջութեամբ, առանց ունէ կասկածի տեղիք ապու, մինչև Քաթաւոյի, Արամեանի կախիլը: Գարեգինը, սենեկով իր սիրած բարոյշին կախազանի վրայ, համարում է բուն զայրութիւն բայց և յեղափոխականին վայել արիւթեամբ շարունակում է իր գործը մինչև 1900 թւականը:

Շնորհիւ իր գաղափարաւթութեան, նա մինչև այդ թւականը դեռ յայտնած չէր բայց սխալ չէր և այն կարելիքը որ իր առջ ընտարութեամբ ուր մը նա վտանգի մէջ պիտի ընկներ:

Հասաւ այդ վտանգը: Ինչ որ կասկածելի իր՝ բանտ ասանելով, նա ձերբակալում է, բայց կաշառքով ազա- ւում Ե. յս անգամ որչում է փախել Կովկաս:

Մի օր Գարեգինը ծպտեալ հեռանում է բաղաբից, առանց ծնողներուն իմացելու, և շատ գժւարութիւն- ներից անցնելով, գալիս է Ղարս: 6—7 ամիս այդանդ ձեռնուց յետոյ, փոխադրում ու հաստատում է Քիֆ- լիս: Նիւթական կարտութեան պատճառով սկսում է իր արհեստով պարսպել, միևնոյն ասան հետեւելով իր գաղափարական գործին. թիչ ժամանակայ մէջ նա ծա- նօթ էր արդէն Քիֆլիսի ամեն մի անկիւնին. ընկեր- ները սիրում էին նրան՝ իր աշխոյժ ընտարութեան համար:

Հասնում են 1905—06 թւականները. սկսում է թաթարական դպրոցը: Գարեգինը նեանում է առ- պարեկ, ստաննում է զենքի փոխադրութեան պատա- խանառու գործը. և մինչև իր նահատակութեան օրը՝ ասնում է այդ գործը առանց փորձի մի վնասի:

Նախիջևանի կռիւները արդէն սկսած էին. Գարե- գինը Քիֆլիսի Նաֆթլուզ կայարանում իր պաշտօնի զբաւե տնցած՝ եռանգով կատարում էր իր պարտքը՝ նաև շարունակ կայարան այցելելով ժամադրմանի մէջ կարած յարուցանելով հետապնդում են, որ ձերբա- կալեն. բայց չի աղուչում Սախյան, մի անգամ, վերջա- պետ, փախչելու ժամանակ, մեր խեղճ ընկերը ընկնում է Բագից կեղծ մարդատար գնացքի անխնայի սակ, ալ ուրից երբև մահացու շարժանք է ստանում: Հա- նում են ժամադրմանը, փոխադրում վերադարձնել երկա- թուգային հիւանդանոց, ուր նա իր կարևոր թղթերը յանձնելով բահնային, մեռնում է:

Քիֆլիսի մարմին կողմի՞ գնում են մի Եազկեայ պահ, իր յարգանք նահատակ ընկերոջ յիշատակին: Թաղումը կատարուց լաօիկանքի գերեզմանատան մօտ, 5—6000 երկսեռ բազմութեան ներկայութեամբ:

Ծերունի հայրը մինչև օրս էլ կ'ոգևորէ ամեն ան- գամ՝ երբ կը լսէ վկայութիւններ իր որդու այրքան կարճ, բայց ժարօր գործունէութեան մասին և իբրև սրինակ, նա իր միւս որդեկանց ցոյց կը տայ միշտ Գարեգինին:

ՄԱՐԹԻՐՈՍ ՅԷՐ ՅՈՎԿԱՆՆԵԱՆ

(1849—1905)

Մ. Յ. Յ — Բեմախու բազառի՞ գիւղի Ս. Նշանայ վանքէն, 12 տարի շարունակ գործունեայ անգամ Հ. Յ. Գաշնակցութեան, 1902 յունիս ամսոյն Պուրկարիայէն հայրենիք կը մեկնի, բայց մասնակցով Պուրկարի ազ- գայիններէն՝ Մկրտիչ Քէմիքճեանէն, սեղւոյն թիւրք հիւ- պատոսի մի հետագրով կը դասադարձի 5 տարւած

Մ Ա Ր Տ Ի Ր Ո Ս Յ Է Ր Յ Ո Վ Կ Ա Ն Ն Ե Ա Ն Ա
 Թիտպարտութեան: Գաշիճները կ'ենթարկեն զինքը անընդ խոշաւագոյններու, և վերջապետ, քանի մը տարի բանտը պահելէն ետքը՝ կը Թուաւորեն իր երկու ընկերներու հետ միասին—Հաճի Գալուստ Արխանեանի և Ոսկեան Թորոսեանի: Քոզմերին գանւած են կարգ մը յեղափոխական թղթեր: Երեք նահատակները կը թաղուին միասին Քեմախի հայոց գերեզմանատան:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

ԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵ ԵՒ ՍԵՆՔ

Մօտ է խաղալութիւնը, դիպլոմատներն արդէն հըրճ- ւանքով շփում են իրենց նեղքերը, բայց արևելեան կնճիւղը հարթւած է արգելքով: Այդ որ չի հաստատու Սիւրիան անհամարիս է, Ասորիան ըմբոսս՝ ինչպէս միշտ՝ մշակած անըտասական ձգտումներով, իսկ Հայաս-

տանը շարունակում է լինել թատերաբեմ արևնոտ անցքերի որոնք կարող են յանգիլ մի նոր կատասարոֆի:

Այ որ չի հաւատում աւական խաղաղութեան, չեն հաւատում ամենից առաջ իրենք զիպլոմասները: Ամեն օր մի նոր պտասհար-անակնկալ և հրապարակ գալիս, որ փոթորկում է Տօրիզօնը և սպառնում բռնկեցնել հրամանարական մեծ հրքահը:

Եւրոպական Թիւրքիան եւլանց եր գարւտօր տիրոջից բայց աւարի բաժանման խնդրը կայ բաղկանեան դաշնակիցներէ միջև, որ այժմից իսկ վասնզաւոր ընդթմ է առնում: Կայ այբանական խնդիրն ևս, որ առկափն վեճի առարկայ է, շնորհիւ մի կողմից աւարօ-խաղաղական բարաքուած ախորժակներէ, միւս կողմից եւրոպական այլ պետութիւններէ, մասնաւորապէս Ռուսաստանի, ընդգիծութեան: Կայ յունական կղզիներն և Եպիրոսի խնդրը, որի առթիւ բազաբակիրթ մարգիւթիւնը զըւանքով սկանառես է լինում մի անուր, վանզալական բռնութեան... Վանզալը դրժօկրասիկ՝ Եսայիան է, Գարբաւղեան Իսայիան, որ ցնիհիմով դրժում է իր լաւագոյն աւանդութիւնները, ոտնահարում արգա յն ա կ ա ն ս կ զ ը ի ն ե թ ը և չի ուզում միացնել առ Եռնաստանին այն օր քանի յունաբնակ վայրերը, որոնք ազատելով օսմանեան լծից, այնքան կարողով ու խանդավառութեամբ ձգտում են գեպի մայր-հայրենիքը... Ահա թէ ինչ հրեշաւոր երեւոյթներ, ինչ այլանգակ մեամֆորմզներ է ծնում ժամանակակից կապիտալիզմը: բուրժուազական ընկառաջ և գիշտախը աւետարանը...

Կայ, վերապէս, ամենահաւուր վասնզը—Ասիական է Թէւրքիան... նոր կազմակերպման նոր ձևերը: նրա դպրութիւն՝ և բաժանութիւն հետպայակիցը:

Անբուժելի «չհիւսնոցը» պիտի կարողանայ՝ կառավարել իր սահական լայնածաւալ հողերը... Դրան ևս ոչ որ չի հաւատում: Եւ... արքան իսկ Ասիական Թիւրքիան բաժանուած է դազգեցութեան շրջաններէ: Ահա անկապիտան բանակցութիւններ՝ Անգլիոյ և Թիւրքիոյ, Գերմանիոյ և Թիւրքիոյ, Անգլիոյ և Գերմանիոյ միջև, որոնք յանգիւտ են որոշ, փոկրեան, դաժանական՝ դաշնիքներէ: Անգլիան ձգտում է գերման-բազաբառեան գծի ծայրին և Պարսից եոցի մօտ ամուր պատնէշներ կառուցանել գերմանական սպանախից Drang-ի գեժ... Կը դիմանան այդ փորքութիւ պատնէշները, երբ աւատանեան յորձանքը հեղեղելով փոքր-Ասիան, Միջագետքը, նետելով ամենուրեք երկամուզային ցանցերը, հաստատելով ամենուրեք արդիւնաբերական ձեռնարկներ ու ապրանքային մթերանցներ, պիտի դառնան իրօք միահեծան սեր այդ ահագին սարածութիւններէ... Ամենից ուշ հասու Բիսմարկի հայրենիքը արևելեան մրցութեան թատերաբեմ, բայց և ամենից չափ կտորը վաստակեց նա «չհիւսնոց Մարգու» ժամանակներից: Բազաբառի գիծը ողնայարն է մի հսկայ օրգանիզմի, որի բախտը

կարելի է տակ այժմից իսկ գանուում է գերմանական ձեռքերում... ցնտեսական հեգեմոնիային վաղ թէ ուշ կը հետևէ բազաբառեան հեգեմոնիան: Արգեն իսկ Թերլինը ցուցաբար ձևերով շնչաւում է իր յաւակնութիւնները Կիլիկիոյ վերաբերմամբ, գերմանական նաւերը թափօր են ածում Միջերկրականի վրայ: Երբուրթից-Մերսինա, անտու՝ Երբուրթի վերջին իսկ միջամեղ է եթէ պայթին Արտանի վերայէթում նոր հայկական կոտորածներ, և—այս է ամենարատուոց անակնկալը—նաւատորմի հրամանատար Յրիւմէլը, իր կառավարութեան թելադրութեամբ անտարակոյս, ճաշի և հրախիւրում թիւրք իշխանաւորներից յետոյ՝ հայ կաթողիկէ համայնքի ներկայացուցիչներին... կամենալով թերևս ցոյց տալ այդ կոնկրետ քայլով, որ Գերմանիան փոխել է իր բազաբառականութիւնը հայերի վերաբերմամբ, որ ճալ սարքի աղակցութիւնը պէտք է իրեն՝ փոքր Ասիոյ իր այլաբան ձեռնարկները աղողեցնելու համար, որ վայրենութեան ու բարբարոսութեան անտպասի մէջ այդ ստորը միակ ձգտարիս Kulturträger-ն է, որին պէտք է խնամել ու սիրաշահել գերմանական շահերի համար:

Այդ ենթադրութիւնը աւելի քան հասանական է, երբ մտաբերում ենք գերման խոշոր մամուլի մի բանի յօգանները հայկական խնդրի մասին, հրատարակած վերջին ամիսներում, երբ յիշում ենք մասնաւորապէս Լեպցիգոսի և իր բարեկամներն որոշ յայտարարութիւնները... Անցաւ այն ժամանակը, երբ Բիսմարկ կարող էր սակ թէ հարիւր հազար կոտորած հայերը և ամբողջ արևելեան խնդրը չուներ պօսմանեան մի զինուորի ոսկորների արժեքը: Այն ժամանակ Գերմանիան չունէր սահական գաղութային բազաբառականութիւն, իսկ այսօր նա պատրաստուում է իր ձեռքը ձգել երկրագնդի լայնարձակ ու արգանակ հողերից մինը, որի մի մասը կազմում է հայի հայրենիքը և որի ամբողջ տարածութեան վրայ—Հայկակից մինչև Բաղդադ—ցիր ու ցան սփռւած են հայ աշխատաւոր բազուկները, մշակ, երկրագործ ու արհեստաւոր, աւելտրական ու կարուանաւոր և այլն:

Պէտք է սիրաշահել հայ տարրը — և այն՝ երկու նպատակով, նախ ուղղակի իրրւ գործիք ծառայեցնելու այդ տարրը գերմանական բազաբառականութեան և երկրորդ՝ թից չաաւու, որ նա, լըւած, յուսահատ, նետուի հջօր մրցակցի, Ռուսաստանի գիրկը, թող չաաւու, որ հայկական ստուպաները իրրւ պատրաստ առնելով, Պետերբուրգի կառավարութիւնը որոշէ ընդլայնել իր կողմստեան սահմանները, երթայ դրաւելու Թիւրքահայաստանը և այդպիսով բայց անէ Ասիական Թիւրքիոյ բաժանութեան խնդրը, որից առ այժմ, ըստ երևոյթին, խոյս է առլիս Բերլինը, գանկելով թերևս, որ իրեն հասնելիք պտուղը բաւականաչափ չի հասուանացած...

* *

Անգլո-թիւրք, անգլո-գերման և թիւրքո-գերման բանակցութիւնները բորբոքում են և ֆրանսիայի սխոր-ժակը, և ահա նա ևս ձեռնկերպում է մի խոշոր պատանդագիր ու հրամաններով Բ. Դրանն Նացիոնալիստական մեծ մամուլը, իրեն գլուխ ունենայով *Temps*-ը, մղում է շարունակ կառավարութիւնը գէպի լայն ձեռնարկներ ու նւաճումներ. այդ մամուլը բերան-օրգանն է մի հզօր կուսակցութեան, որ կոչւում է «գաղութային կուսակցութիւն» (*parti colonial*), որ գուցէ ամենամեծ և ամենալաւ կազմակերպւած ուժն է կապիտալիստական Ֆրանսիայի մէջ և որը անբիհեան Մարտինի նւաճելոց յետոյ, սափաւի շեմաբան այդ ահա-գին երկրամասը, ձգտում է գրուել այլ երկիրներ և ամենից առաջ Սիւրիան, ուր ֆրանսիական ազգեցութիւնը վաղուց է վեր լայն արմատներ է ձգած իր դպրոցներով, երկաթուղիներով, բանկերով, հիւանդանոցներով, առևտրական և կրթական ամեն անասի հիմնարկութիւններով: Ասիայի այդպէս ֆրանսիական ձրգառումները կատարողն է բաղիւնելու են գերմանական ձգտումների հետ...

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ:

Բաղիտումները մեծ պետութիւնների միջև, Ասիական թիւրքերի հողի վրայ աւելի ահաւոր կերպաբանք կրտանան, բան Մարտիոյում, Արշաւիայում կամ որևէ ուրիշ վայրում: Այդ է պատճառը, որ գրեթէ բոլոր պետութիւնները ստեղծում են ընդշեմարում ընդհարման հետապառկերը և աշխատում են ըստ կարելոյն յետաձգել այն Բողոքն էլ եռանդով փաստարանում են թիւրքերի, նոր հաշմանդամ թիւրքերի, «ամբողջութեան» դատը (*integrity*): Անգամ Ռուսաստանը չի ուզում անել գիւրին ոստիւնը գէպի թիւրքաց Հայաստան և որոշած է ըստ երևոյթի սպասել աւելի աղող վայրկեաններին:

Եւ — որ ամենից միտթարականն է, մասնաւորապէս հայերիս համար—բոլոր պետութիւնները պահանջում են թիւրքերից անմիջական և արմատական ու ֆօրման և րոյ Գարդ է բոլորի համար, որ ղեկորները միակ միջոցն է ապահովելու շատ թէ քիչ աւական միջադային խաղաղութիւնը: Ռեֆօրմներ՝ Սիւրիայում, Հայաստանում, Արաբիայում և ամեն անդ:

Աւելի ևս յիշանազրտական աշխարհի շրջհայեաց մտքերը լաւ գիտնալով, որ թիւրք կառավարութիւնն իր գլխու անկարգ է ղեկորներն իրագործել, խօսում են արգէն եւրոպայի աջ և զոյգ լծեան, իսկ օմանք նոյնիսկ կօնստանդուլի, հսկողութեան մասին:

Լրագրիները հազարգեցին, որ Անգլիան յատկապէս— իր նորագոյն բանակցութիւնների միջոցին—որոշած է

գրտական փոխառութիւն անել թիւրքերից (երկու միլիոն ոսկի) Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ մտնելու համար: Առ մի նոր յիսկրտեսան զաշնագրութիւն՝ է, որ յուսով ենք չի երթարհի հնի սխուր ձեռնապահին: Անգլիան իր նոր բանակցութիւններով խոստանում է ապահովել թիւրքերի ամբողջութիւնը և գրտ փոխարէն իր թաթն և գնում բազապանան երկաթուղու վերջին ճիւղի վրայ (Բաղրատ-Բասրա-Ալուվէթ), իր հովանաւորութեան սակ է առնում այն անգլիկ շէյխերին և վերջնապէս պահանջում է բարենորոգել Սիւրիան ու Հայաստանը, որի համար և ընձեռում է իր գրտական աշխուժութիւնը: Մտածածանակ Անգլիոյ թաղաքագետները յայտարարում են, որ գրտմից գաս՝ անհրաժեշտ է մասնակարարել թիւրքերի մտքի կ, պաշտօնեան և ր, սպաներ՝ ամենից առաջ ոստիականութիւնը, ժանգարմերիան վերակազմելու և ապահովութիւնը հաստատելու համար փոքր Աօրիայում: Եոյն կարծիքն է սիրում և միւս երկիրներում: Իսկ *Times* հրտարակ նետց մի փոքրաւ արեւելագետի կողմ-յօշուածը, որով անյայտ հեղինակը նախազգուշացնում էր եւրոպային, յայտարարում, որ առանց եւրոպական գործուն հսկողութեան, առանց իրական երաշխիքների՝ ղեկորների գործը պիտի վստանգի...

Այսպէս թէ այնպէս, խնդրը գրւած է հրտարակի վրայ, Ասիական թիւրքերի, նրա հետ Հայաստանի վերակազմութեան հարցը գառնում և ամենակիցնական և ամենահրտապայ հարցերից միւր ժամանակակից գիւտապիտութեան համար: Մամուլը իր և նրա անթիւ գրւած ստեղծութիւններով, և վաղը անհրաժեշտաբար նա կ'արձանանայ Միջազգային Խորհրդատոյով առջև: Ե և ս պիտի լսեն—չեն կարող չլինել:

Մ. Ա.

ՆԻՏՏԻՀԱԹՔԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԻ ԴԱՍԱՍՏԱՆԻ ԱՌՁԵՒ

Բաղիւնեան աննոր նւաճում է և եւրոպական մամուլի ուշագրութեան աւարկայ են գառնում Ասիական թիւրքերի խնդիրները, Հայաստանի, Սիւրիայի ղեկօրմների խնդրը: Երանով կըզգաղի, անտարակոյտ, հաշտութեան Խորհրդատոյովը, նրանով չի կարող չբարաշել նոյնիսկ Գարիզում գառնարւած ֆիլանտական կօնֆերանսը, որ պիտի փնարէ աղբիւրներ, պիտի աշխատէ հայթայթել նոր միջոցներ անգամահառած թիւրքերի թէ իր պարտքերը հաստացանելու և թէ գոյութիւնը քաշ տալու համար:

Ղեկօրմների մասին յամառ կերպով խօսում է նոյնիսկ թիւրք մամուլը, խօսում են և թիւրք միլիտարները, խօսում է ինքը Էէվլէթի փաշան, ի պատասխան հայոց պատրիարքի յիշատակագրին: Հետաքրքրական են ջափից բէյի յայտարարութիւնն

ները, իր մի սեսակցութեան միջոցին, *Humanité*-ի աշխատակից, մեր բարեկամ ժամ Լոնգֆէ Տեա.

դէպքերը վերին սասիճանի աշխատար Ժողովուրդ են... Հաւատարմութեամբ ետանայել են օսմանեամ Հայրենիքին... Մենք Հաստատուական որոշած ենք լուծել զբոլորէ ու Հայերի միջև եղած գէճերը, արգարութեամբ լուծել հոշալին խղիղը... Քասագրել (*indemniser*) բերդերին... Մենք որոշած ենք ամեն զոհարարութիւն անել՝ խաղաղութիւնը տիրեցնելու համար այդ երկրում... Յանձնաժողովը ձամբել է արդէն... Ամբողջ երկիրը պիտի բաժանուի շուտով խոշոր ըըշանների. Սիրիա, Միջագետք, Արևմտեան և Արևելեան Անատալիա, Արարատ Իւրաքանչիւրը կունենայ իր կառավարիչները և սեղանական հիմնարկութիւնները... Մենք ունինք ընդարձակ աշխատանքներ մի երազի. Երկաթուղիներ պիտի կառուցեն Սիրիայի, Հայաստանի մէջ կրթութիւնը պիտի ստրագուի ամենուրեք՝ և այլն և այլն:

Իտալիայի պարագլուխը բարիքներ լեռներ է խոստանում մեզ... առաջին անգամը չէ: Նոյն օտաւարական խոստանում է սագրազարը Այդ բոլորը չի արգելում բնու, որ անմեղների ախիւնը հոսէ Հայաստանի մէջ, որ քրդական աւազակութիւններն ու գաղանթիւնները շարունակին:

Հետքու որ եւ սակայն, որ այս անգամ երկատարը թիւրքերը անկեղծ լինին իրենց խոստանների գէթ մի մասի մէջ: Ուզեն չուզեն — այժմ պէտք է բեֆօրաճների կողմակից գաւանս, պէտք է աշխատեն սանձհարել ջրգերին եւ նոյնիսկ — հակառակ իրենց բնազդային գարշաճքի գէպի սպակնեարծնացումը — պիտի ստիպին որոշ քայլեր անել սպակնեարծնական ուղղութեամբ:

Ուզեն-չուզեն՝ պիտի ընդունեն և եւրոպացի խորհրդապետներ, պաշտանեաներ, վերահսկիչներ:

Նեմեղդիան անողը եղաւ գէպի «Իտալիայի» Ի՛նչ հայակապ երազներ — և ի՛նչ անկեղծ. որպիսի՞ գոռոզ ազգայնական հաւատարմ Սահմանադրութեան սկզբունքում, երբ իրենց գիւրքին յաղթանակով գինովցած՝ յաւակնում էին թնազարել իրենց կամը ոչ միայն հպատակ ուսիաներին, հային, յոյնին, մակեդոնացուն... այլ և անգամ արևմտեան պետութիւններին:

Եւ այժմ ահա անկուսի ու յուսահատութեան խորխորատում... ուր կը քանեն թերևս Սահմանադրութեան թիւրքերն աւելի կորցրեն, քան Տին թիւրքերն ամբողջ 50 տարւայ ընթացքում. նա կորցրեց իր լայնարձակ հոգեւր Աֆրիկայում ու Եւրոպայում, առաջինից բաւուողին գոռու ջուշեց, վերջինի մէջ պահպանում է գեռ մի ուղղութիւն և յուսահատ գոյութիւն Ույժմ էլ — հերթը Ասիական թիւրքերային եւ եւ նրա մասին էլ «հոգում են» արդէն արևմտեան դժբախտները:

Ո՛չ մի ստիպանք. Եւրոպայի հասարակական կարծիքն ևս չնմայեց «Իտալիայի» շնայած նրա աղերսական կոչելին, կազմակերպւած ու ետանդուն պրոպագանդին, առատարեն շուայլեւ գրաճներին:

Ինչպէ՞ս աղղիկին թիւրք վարիչները — Տին և նոր համահաւանք — մի անգամ ընդմիջ խարանուէլ ու վարկարեկել էին համարային խղճի ուղև՝ հայկական կարգերից յետոյ... Եւ իրաւամբ սակ է թիւրքական պարագլուխներից միւրը, որ եթէ թիւրքերոյ դատը այս գերագոյն ճգնաժամի միջոցին անգամ չգտաւ համահանք Եւրոպայի մէջ — դրա պատճառը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ հայոց կոտորածների անընդիւր յիշողութիւնը...

Պարզիկ մեղէ հաստատուած թիւրք պրոպագանդիստները կարող ենք գինուրագրել միայն մի երկու ուղղութիւն թիւրքաժողիւր — Վլոգ Գարբեր և Պիեռ Լափ — որոնք կաշից դուրս են գալիս հաստատանելու եւրոպական հասարակութեան, որ թիւրքերը մի գերաշունջ յեց են, որ նրանց դատը արգար է, որ ջարդերն ու գաղանթութիւնները նիւթողը բաղանեան զորքերն են, որ թիւրքերի կատարած ջարդերը չափազանցեալ են, որ հայերը ամենայեան թշուառակներն են, որ նրանք ապրել են դարերի ընթացքում թիւրքերի հաշուի որպէս պարագիւտ և այլն և այլն:

Այդ յիմարական զուռանցանքների մէջ փայլեց մասնակց Վլոգ Գարբեր կղւած մանեակը:

Թիւրքական ուրիշ վարչականներ գնացին խանդարելու հայասերների և այլ եւրոպացի իրազեկների սանձախոսութիւնները, բաւական էր, որ լսեին մի անմարկ թիւրք ուժի մի սլանդակութիւնների մասին:

Արիպեցին երկատարը թիւրքերոյ այդ խայտարեկ եմիսարները չուենցան աւելի աղողութիւն, քան սուլութեան Համդիկ երբեճի սպասուողները, որ գալիս էին Եւրոպա և կաշառքերով ձգաւում էին շահել համարային կարծիքը:

Ինչպէ՞ն չլիքիպէին ԱՏ — հրատարակեց հայերի մեռքով և ամենանար, ամենատակալի մարաստանագիրը Իտալիայի հաւատարմութիւնների գէմ Եակըր Պպիկեանի սեղեկագիրն և զա Ազանայի ողբերգութեան մասին, որ ամբողջապէս սպագրւում է «*Pour les Peuples d'Orient*»-ի մէջ, որի աւթիւ մի հուճկու և խորանոց յոգւած գրեց մեր Պրեստանտեն, հրատարակեցին յոգւածներ և ֆրանսիական *La Revue* ու *Le Droit des Peuples* հանդեսները, գրեցին և Լոնդոնի *Times*-ը և Պարիզի *Teniques*-ը. երկու մեծագոյն համաշխարհային օրգանները երկարօրէն ծանրացան այդ սեղեկագրի զգայացունց մեղիացունների վրայ, ի յոյց գրին մի քանիսը ողբացեալ Պպիկեանի առաջ բերած փաստերից և իրենց ցատումը յայանցին «Միութիւն ու Յոռաղգիմութիւն» կղւած կուսակցութեանը, որի մարդկանց ձեռքով կազմակերպւել էր այդ զարհուրելի սղեալը:

Temps-ը մի երկար առաջնորդող մէջ գրում է Պապիկեանի սեղեկագրի առթիւ.

»Այս փաստերը մի յուզիչ վաւերական են Հայոց պատերազմի արժանաւոր գանգառին... Ընկէթէ՞ փշան պատասխանեց, որ ինքը պիտի հովանաւորէ Հայերին ոչ թէ խոստանա՞նք, այլ գործով: Կուզենք յուսալ, որ իրողութիւնները կը հաստատեն այդ խօսքերն ու որ Յաստիւզ Ընկէթեալ պիտի խզէ իր համերաշխութիւնը Ազանայի սնպատի մացան ջարդարանների հետ: Այլապէս, այն կոմիտէն, որի ներկայացուցիչն է նա կառավարութեան մէջ, ծանր պատասխանատւութիւններ կրտանանէ — այլ ևս ոչ թէ Աֆրիկայի ու Եւրոպայի, այլ Ասիոյ վերջը“:

Պիտի կարգունս՝ դժոխհամբժ՜ էրեւեցէ լիովն ջոււնջ իր ստաւարն այդ վիթխարի ոճիրը—չգիտենք: Պապիկեանի սեղեկագիրը մերկացնում է Թիւրքական սահմանադրականների ճշմարտ պատկերը իր վարկենի և այլնպակ մերկութեամբ: Հայ ժողովուրդը և իր կուսակցութիւնները երբեք չեն ժողովուրդը և իր կուսակցութիւնները այդ բանալի կամուսայի, որ եւրոպականութեան շարքը բան պահանջում է իր գոժան, արիւն-ուսու սնջուզականութիւնը: Հայ ժողովուրդը երբեք չի վստահի Հաճի Ազիլ բեյերի կազմակերպութեան ու կառավարութեան և Ազանայի արասուելի մերկացումները կը կազմեն մի նոր, վճռական ու ահաւոր փաստ, որ կը հարկադրէ մեզ՝ պապիկեան Եւրոպական կոնքորդին:

զ.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

XI

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐ ԾԱԳՈՒՍԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ՄԵՋ

Խրիմանի յուն Մոյո դաօպի զկի Պօլիս. — Ժողովրդական սկիցցեցեալն է յոյսեր. — Խրիման-պատրիարքն էր գաւառական ճարտասանութիւնների խնդիրը—ժողովրդական ճանադրութիւն. — Երկիւղ և փոս Ազգային ժողովի մէջ. — Էճեցիների և յօսերի խօսքը. — Հայաստանու զանգաներ Ազգային Խորհրդաման. — Կորովի նաւեր. — 1870-ի Տեղիպօղի. — Չարիքներ և դարմանք. — 1871-ի ճեկաներեան պատմական ճիւղ. — Ընթաց յայտարարութիւններ. — Փապագեան և Օսեան. — Փապափարական փոճամանութիւն և երկուս մեծամանութիւն. — Հայկական խաչը զարնում է աղայական կիսմարման. — Անկիւղ ակնուրմներ. — Խրիմանի յուսաման Օսեան. — Ընթաց վերադարձներ. — Փառակական ժողովը ընդդէմ ժողովրդական պատրիարքի. — Խրիմանի փոճերը Սահմանադրութիւնը վերամշակու. — Ցիսակո և Խրամարական. — Ժրքա թարեւ, Արմուխ.

Դեռ 1865-ին կազմւած »Տեղեկագիր քաղաքական ժողովոյ Կեդր. Վարչութեան առ Ազգային Ընդհանուր ժողով՝ փաստաբքի մէջ կարգում ենք »Հարստահարութիւնը՝ խորագրի սակ.

Ջանազան հարստահարութեանց ենթակայ են զլիսուս-բայէն Չարսանձախ, Բիդ, Բաղէշ, Տիգրանակերտ, Վան, Մուշ, Մարաշ, Եսաբերդ, Հաճին ևայլն: Չարսանձախի Հայոց բողոքները իսկզբան Չեր Տ է բ է-պ է կ Ի և Ե Ր Է գործած ունիւրաւութեանց և արքունի վրայ սահրա բաշխան վրայ էին... Մէկ կողմէն Չարսան-ձախի հաւ յ Ե կ ր պ Ի գ է, թ է ի ր վ ա ր ա ճ ա ր ա ղ և այդի և նստած տունն ու խանութը ի ր Ե Ե, միւս կողմէն Տ է բ է պ է կ Ի Ե ի վաղուց սնախ հոգաւոր զաւ-նակեան արածութեան վրայ խրխտալով, ա ր Ե Ե, ա յ Գ Ի, ա ու Ե Ե և ի ա ն ա լ թ կ ր զ ր ա լ է և կ ա մ հ հ ար կ Ի ս = կ կ ր Լ զ է:

Բաղէշ, սակայն բողոքական արշաւանքին ենթակայ ըլլալով, ժողովուրդը միշտ ահ և գողի մէջ և անձնական սպահո-վութեան զուրկ է...

Տիգրանակերտ կը ստաբապեր Ֆէթիմահ պէկ տնուն բըւ-նաւորին մեքէն: Վանայ ժողովուրդը Թիմուրիան պէկերուն լարած գաղտնի զարաններէն և ստոյգ արքունական վճռոյն համար սնջադար կը թախանձէին...

Եւ միշտ Բ. Դուռը այդ պէկերու զեմ եղան աւ-բաստանաւորների բնութիւնը կը յանձնէր սեղանին իշխանութիւններին... այսինքն պարզապէս կը բնացնէր գործը:

Վրացոց (Երեկ, չէրբէզներ. Մ. Վ.) գաղթականութեան պատճառաւ... այլ և այլ հայաբնակ քաղաքներէն սահրա-ւութեանց տեսարան եղած են Երզնկայ, Բիւիկեան, Ջմառ Եւրօսիա, Բալու ևայլն:

Ապա նոյն փաստագրի մի բանի հակիրճ առղերի մէջ խասցրւած են անթիւ բողոքները տարբերի ծանու-թեան և կառարող ապօրինութիւնների ու կամայա-կանութիւնների մասին...

Հայկական հարցը վախճելով ներս էր սահում Ազգային ժողովի մէջ՝ օրակարգով այն հանգամանքից, որ օստանեան կառավարութիւնը Սահմանադրութեան մի յօդուածով սնուղարկի Թոլլաւարում էր հայ համայնքին՝ ներկայացնել գանգառներ իր կրած հարստահարու-թիւնների առթիով:

Բայց հայոց հարստահարութիւնների ու պահանջ-ների խնդիրը որոշակի հրապարակ զուրկ և արծարծեց միայն այն օրից, երբ պատրիարքական գահ բարձրացաւ Խրիման (1869 թ.):

Ժողովրդական մեծ քարոզչի անսկիւղ Թաւերա-ժոււղ — իր հօտի գերագոյն զեկամարի պաշտանով — ինքնին արգէն մի ահագին սէնսաթիւն էր ժողովուրդը ոգևորած կեցցեներով նա՞մեց նրան Յարստից — »Հայ-րիկ մեզ ընունա՞ գու՛նըլ—նոյն ժողովուրդը գրկա-բաց և անխան ցնծութեամբ դիմաւորեց իր Հայրիկին սուլթանանիստ մարտադրութեան. « Կեցցե՛ Խրիման » — հնչում էր անդադար գաւառական հազարաւոր մշակ-ների կոկորդանդից, որտեղ արփում էին, յոյսերը թեւաւորում — և ժողովրդական խանդավառ միամտու-թիւնը երազում էր, թէ ահա հասել է վարկեանը, երբ ազգի սիրեցեալ հովիւը, նրա վշտերի ու գան-գառների աննահարազատ Թարգմանը, պատրիարքու-կան աթոռից պիտի լսեցնէ կառավարութեան ազգի

ձայնը, պիտի պահանջէ ու ստանայ բարենորոգումներ, դարձաններ...

«Պատուարկանի Երթիւն» Պոլսի գաղով, երկու հիմնական մասնորոգումներն ցոյց աւելցնելով վեր...

1. Վերաքննել Սահմանադրութիւնը, լայնացնել, յարմարեցնել այն գաւառական պահանջներին, վերահասցնել հիմնականակէ այդ դժբախտ մերենան, այդ դրաւական ստիւղը, որ չէր կարող սառչել սահել, այլ շարունակ ճարձատում էր, հրահրելով պարբերաբար թշնամու ուշադրութիւնը, որ արդէն երկու անգամ սաս սարւայ ընթացքում մեկնել էր իր բերա թաթը և խափանել:

2. Բայց մանաւանդ ժողովրդական պատերաբքի անգիտագրելի աննն էր՝ ուղղել Պոլսի հայութեան, Ազգային ժողովի և կենտրոնական կառավարութեան աշգրբը դեպի Հայաստան:

Ուշագրու է արդէն պատերաբքութեան առաջին սկիւռը, որ եղբարակառակի ընդթ սասացաւ:

Ես ուխտ կընեմ ազգին ճառայելու—գիտում է յարիման Ազգային ժողովին—գուց ալ չեստ պէտք է ուխտ ընէք... Մշտ գաղտնի և Վանայ ժողովուրդը իր վիճակի թեթեւացումը կը պայտէ, ես խոստացած եմ նրան, պէտք է այնտեղ...

Եսանը, անհասնայ սեւաբան Սեփականի պատրիարքը, որ շատ էլ ըստ երևոյթին, հաստա ըուներ Ազգային ժողովի մեծամասնութեան ժողովրդասէր տրամադրութեան վրայ, կրկնում է իր պահանջը. դուխտեցէք գործակցել ինչ... Իսկ ժողովից առաքելում են, թէ Սահմանադրութեան մէջ չկայ օրէնք, որ թելագրէր Ազգային ժողովի անդամներին ևս ուխտ անել:

Իմ վրաս Պոլսի պատրիարքի պէս մի նայիք, ես Հայաստանի ցաւը պատկերն եմ ըր գիտեմ, թէ եմ նախորդքս ինչ կը պղծի միջնորդած են Տերութեան՝ այս ցաւը դարձաւ ինչ խնդիր համար, բայց ես պզուտ միջնորդութիւն մը պիտի ընեմ...

Եւ ա՛հա շուտով սկսում են թափուել Ազգային ժողովի հասցէին այդպէս կուռած «ժողովրդական հանրագրութիւնները»: Սահմանադրութիւնը հիմնուելուց ի վեր՝ առաջին անգամ էր, որ հրապարակ էր գալիս այդ նոր սարքը, «ժողովրդական հանրագրութիւնները», որ կաղուսում էին զլիաւարապէս պոլսական հայաստանից մշակների ձեռքով (գուցէ յաճախ նոյն յարիմանի թելագրութեամբ), նկարագրում էին երկրի մէջ կառարուող հարստահարութիւնները և աղիաղարմ շեշտերով գարման էին խնդրում:

Արեկնուում է Ազգային ժողովը: Դող է ընկնում անդամներից շատերի մէջ յարիման պահանջում է, որ ժողովրդական հանրագրութիւնները կարգաւորն Ազգային յարհրգարանում Մի մասը հակառակում է, դիտելով այդ «պատանգաւոր» թղթերի ընթացումը իրրե բացարձակ ըմբոսացում սերութեան դեմ:

Եւ սկսում է յարիմանի պատրիարքութեան ժամօթ

քաւորը Եփեսոսները բոլոր են անում Ազգային ժողովին ու պատրիարքը, մեծամասնութիւն յաճախ չէ լինում և նիտսերը չեն կայանում Դառնացած և յուսահատ յարիման մի օր բացախանում է:

Ձիս նաւապետ կողնցի ազգային աշխոճեալ նուսան և նուսան ինչ յանձնելէ ետև ամենքնից ալ փախելով, դիս միայնակ թողնուցիք: կը նային չորս կողմ, բայց նաւաստի մը չեմ գտներ: Նի՞՛ք դուք կը փախչէք: մի՞՛ք՝ ես չեմ կրնար իմ թիւերս աւելի աղտոտ են: վարապետ ինչու եղեր եք: ազատութեան համար...

Վերջապէս, երկու ձգձգութիւններից ու վարանութիւններից յետոյ, Ազգային ժողովի ջոթերը բերան են բաց անում իմ հուսու և կենաց խնդրի՝ մասին, հայկական խնդրի մասին Որոշում են կարգաւ պոլսաբանակ հայաստանցիներին հանրագրելը, ուր ի միջի այլոց առւած էր:

Սրբազան սէր, Մեր գաւառարնակ հայրենակից կը բարց տառապանք վիճակը մեր սրտին մահացու խոց մըն է... Անտարակչու, Չեղի չես մեկտեղ բարը կրօնի և ազգութեան պատուին նախանմանիցի սրտերը այդ անոյր և ստորեանի երեսնագործութիւններին կը ճիւղին: Ուտի կը խնդրենք, որ այս աշխտից անմիջապէս դարձան մը տարւի:

Ձայներ կային, որ առում էին, թէ Ընդհանուր ժողովի քննելիք բան չէ այս Ուրիշները գաղտաւում էին, թէ ինչու այդ հանրագրիները չեն ուղղում Քաղաքական ժողովին: Ուրիշները խորհուրդ էին առնիս սպանել, միշտ էր որ սասցիսն տեղեկութիւններ գաւառներին: Այս կամ այն ձևով կամեւում էին ջուրը գցել հայկական հարցը...

Գտնեցան, այնուամենայնիս, շիտակ ու արի հայ քաղաքացիներ, որոնց չէր իսպառ անդամալուծել աւանդական երկշտութիւնն ու սարկամութիւնը և որոնք համարձակ ձայն բարձրացրին հարստահարութիւններից աւան խնդրի առթիւ:

Յիշատակենք երկու խոցով մի քանիսը այդ կորովի ու մեղադրական ճառերից *):

Իփեքճեան կփնտի:

Մի՞թէ՞ որչէ մասնաւոր բողոքագրերն ալ կեան չէին վարութեան և մի՞թէ՞ Բ. Գրան հարցումը չէին Ընդհանուր մասնաւորներէ կը բաղկանայ. մասնաւոր եղելութիւններն առթիւ: եղած բողոքները գահացուցիչ վիճման մը չեն ընկնում և ապէ՛ ծագած է ա՛հա այս հանրական բողոքի գաղտիարքը...

Դիտերեն կը շեղիր—միշտամում է ուլարտ-խոհական սաննապետը, տեսնելով վերջին բառերի մէջ բողոք ընդդէմ կենտրոնական կառավարութեան:

Չաւեշտական է իփեքճեանի բեպղիքը:

Գաւառներն եկած բողոքները հարցում են Բ. Գրան և Տերութիւնն ալ հոգ տարած էլ, բայց գաւառներն գաղարած չեն երբէք հարստահարեալ ժողովրդեան հնեծուսները:

Երեմիա եպիսկոպոս:

Ստիպում եմ իմ խղճի պարսը, հայրենեաց պարսը, մարդութեան կամարը կատարել, առանց ինչ երկիւղի և

* 8Ես Աստեանից թիւը Ազգային ժողովուրդ: Նիստ 25 հոկտ. 1870 թ...

տարրաւանդ, զի պիտոյ Տաճարուի բացարեւ մեր եղբայր վրայ ծանրացած ազեռալի հարածներն ու հարստահարութիւնը...

Եւ յայտարարում է, որ հայաստանցին երկու կերպ կը հարստահարուի. նախ ներքին անմիաբանութիւնից, մասնէն ու գաւառան հայերից, ապա և արտաքին թըշնամիներէրէր։ Արտաքին բուռնարներն են — քիւրդերը, հաշտակուոր պէյերը... Յիշում և նշմայ շէրի Սապատարուէն և նրա որդի Ջալալ և գրգիւնը։

Հին բուռնարոյ խումբը մը կայ — սառն և մի այլ երեսփոխան — քիւրդեր և անի, որ մեզ պէս հպատակ չէ տերութեան, որ տարբ շտար, այլ թշուա Տայը կը կեդրեք և կ'ապագանուի զեն 'ը ձեռնի...

Եկիտումում է ինքը պատրիարք-տրիսեանցը և առիտն է իր մեկնութիւնը շարքի գառաձառների մասին։

Բան մը կայ, որ պիտի բացարեւ վարդապետսրէն։ Հայաստանի մէջ հարստահարութիւնը միշտ կայ և պիտի շարունակէ, քանի որ Հին երկու եղբայր, երկու ժողովուրդ կը ընտիրի, որոց մէկը ձեռք աւետարան և միւսին ձեռք զուրան կայ... Անխորհի է, որ թերգն ու հայը երբոր հետ հայաւորի, մ'ան աւազ ուր մ'է կ'է ուր ուր և կ'ը հարաւ և Երևան աւետարան ունի միայն և կը շարաւոր...

Եւ խրթեան մէկ եւկան գարման է առաջարկում այն՝ որ քրիստոնեայ և ժահվագական հասարակական պաշտանեայ լինին։

Երբ հաւատարութեան սկզբունքն ի գործ դրւի և թերգը անկէ, որ քրիստոնէին մէջն այ պաշտանական թուր մը կայ կարևոր և կուսակալի պաշտոն կը բարբառայ, այն սահն կըզուան օրինադրքի պէն։

Պատրիարքը այդ իմաստով էլ դիմուճ պիտի անէ օսմանեան կառավարութեան

Բիշ յետոյ, 27 նոյեմբերի նիստի մէջ (1870 թ.) նա նորէն ծանրանում է այն պառաձառների վրայ, որոնք — խրթեանական արտայայտութեամբ — յազգբ բարակացուի մէջ գրած են՝։ Այս անգամ ծանրանում է ներքին պատճառներ վրայ, գիտակցութեան, ինքնաձանաղութեան պակասի վրայ, ժողովուրդի ազիտութեան ու անշարժութեան վրայ, որ պատանգանն են հայոց սարկութեան...

Ժողովուրդն անձուան ցեղեր մը գարման, ոչ իւր իրաւունքներն իր ձանէն, ոչ պիտոյնէն կըզգայ և ոչ օրինակ սեղեկութիւնն ունի... Աշխարհի ազգի գրութեան համեմատ՝ ով որ ազգն է, պիտի բաձարուի և լոյսը միայն ապատութիւն վայելե...

Անմիաբանութիւնները քանի գնում ապքանում են։ Կին, պատկառելի գործիչներից մի քանիսը, որ եղան էին Ազգային Աերածնութեան, Սահմանագրութեան սիւները — Ռուսիան, Սերգիւն և Կարն — հասկանում են խոհեմ, զգուշաւոր լուսութիւն այդ հանդիսաւոր նիստերի մէջ և մեծ մասամբ նոր դեմքեր են, որ անվախ, համարձակ բեմ են նետում իրենց կծու բնագառութիւններով ընդդէմ թիւրք-թիւրքական այլանգակ սեփեթի։

Ահա և երեսուսորդ ներքին եպիսկոպոսը ամբոյնի վրայ, — ապագայ Աստուածաբանը։

Օսմանեան տերութեան սկզբնաւորութեան տանը հարստահարութիւնը չէր (sic)։ զի զուրանի ոչին չէր և կը մերկուր... Բայց ի վերջէ վարդապետութիւնը այլ իմաստ մեկնած է գանի...

Հարստահարութիւններու գլխաւոր պատճառն է մէկ կողմէ գաւառների պաշտանաարոց անձնակազմութիւնը և միւս կողմէ մերպնէից տգիտութիւնը... Ի նշմաւ հայրերը քաջաբար և մ'են պարտույ մ'ան նա կ'ը և իր աւազն ընտրելն զուրկ մ'ան յիշն՝ այդ վիճակը տերութեան ուշագրութեանը չի ներկայացնի։

Եւ ներքին առաջարկում է Քննիչ Յաննաժողովը ընտրել և հանդիսաւորագին ներկայացնել ինչպէր Բ. Դրան։

* *

Չափազանց հետաքրքրական է այն արևևոս պատմական փաստաթուղթը, այն առաջին ց և դ ե կ ա գ ի ը ը, որ կազմեցաւ 1870-ին, Ազգային Ընդհանուր ժողովի հրահանգով և նրա ընտրած Յաննաժողովի ձեռքով։

Նա կազմած էր այն մի շարք մասնաւոր սեղեկափորների յիման վրայ, որ կեն էին — նոյն Ազգային ժողովի Տաննաարարութեան — Հայաստանի այլ և այլ գաւառներից, Նա ամփոփում էր և մի մասը այն հարուստ նիւթերի, որ ասանեակ տարիներից ի վեր զիջւել էին Հայոց Պատրիարքարանուած Նա, այնուամենայնիւ, զեւ չէր առլիս լիակատար պատկերը թիւրքահայոց դժոխային գոյութեան, չէր բնա ներկայացնում այն ժողովրդի հակախակ գառապարկը... Դեւ դժգոյն էր և վեհերոս այդ սուղին հանդիսաւոր Յիշատակագիրը, զեւ չէին էլ հասել հայ Քննիչ Յաննաժողովի սկանջներին բողոք գաւառների հարստահարութեանց արձագանքները մի շարք վայրերի հայ առաջնորդները — զարհուրած վրիճապետութեան ահաւոր հեռապատկերից — աղաւում էին չհրատարակել այն արիւնուշա գաղանների անունները, որոնք իբրև մի մի ինքնազու միահնեան սերեր, դարձել էին պատանահայ հայ իսկազ ժողովրդի համար խի մի շարք գաւառներ — Եղմիր, Բուրսաս, Աջթամար, Սեբաստիա, Քեռութահա, Յիվրիկ, Բալու չէին էլ զրկել սեկ սեղեկագիր — նոյն երկիւղից, անաբարկոյ։

Բայց և այնպէս, այդ կիսատ ու երկշտ փաստագրին անգամ ահագին լոյս էր սփում երկրի կայութեան վրայ, մերկայնում էր նրա եսկան ու շանջնաւոր վերքերը, Յաննաժողովը, ներսեկի նախագահութեամբ, պիտանց եռանդով Չարիքները, նրանց հիթական աշտանաւորները որոշում են, դատաւարագած (classe)։

Առաջին անգամը արևում էր Հայաստանի կացութեան շատ թե բիշ լուրը անախդ — վ եր և ե ու մ ն այն բոլոր պատահանների, որ կրեում ու լափում էին հայութեան օրգաները։

Առաջին անգամը, մանաւանդ, սուրբերի բարդ ու ոճրանիւթ մերանիլով Տրապարակ էր գրուում շատ թէ քիչ լուսաբանւած:

Առաջին անգամը ցոցազրուում էր Հայ ձեռքերով քրդական աւառապետութեան կուսիւնը, այն սոսկալի խարազանը, որ ամենից աւելի էր կորացրել Հայաստանցու մէջքը, որ ամենից աւելի էր ցամաքեցրել նրա կեանքի ու ապրուստի աղբիւրները:

Վերջապէս, առաջին անգամ էր, որ Հայկական խընդիրը, իր Տրաստապ պահանջներով, ամբաստանեալ Հայազրուար պաշտպանող փաստերով, պիտի երթնար բաղնիչու օսանեան կառավարութեան գուռը, պիտի ներկայացնէր սաղարգամին և սուլթանին:

Յեղիկագիրը ստում է, որ ամենից շատ սաղաստկութեան ու Հարստահարութեան ենթակայ են էրզրուումի և Դիարբեկիլի վիլայեթները, այն է՝ Վան, Քղի, Գերքան, Բաղէշ, Սուշ, Տարսանձք, Ցիգրանահերա, Սեբրգ, որ այդ գաւառները Հարստահարող աւազակների անունները ծածկ են յակնէ յանանէ և նրանց արարները սեղեկագրւած... որ յայնպիսի եղելութիւններ կան, որ ընթերցողին սոսկում կուտան... որ Սահմանադրութեան շնորհած ազգային գաւառական մարմինները անգոր են այդ սահմանափ կամայականութիւնների դէմ, որ յեպիկոպոսները չեն կրնաք միջնորդել այդպիսի ցաւով, որ պաշտօնեաները ծաղրում են նրանց ու յետ մղում, յճն անըը եկեղեցին է՞ աւելում... Յեղիկագիրը յայտարարում է, որ Բ. Դրան միջնորդութեամբ Հայերը յազդած են զուս կրօնական բնոյթ ունեցող Հարցերի մէջ միայն, որ բոլոր միւս պարտերքական թագրիւնները, թում 529 (մինչև 1870 թւականը), Պաղեկ են անՏահաններ, որ այդ թագրիւնների ինքն են եղել կառավարական պաշտօնեաների շեղծութիւնները, կանանց և մահկանց բռնի խլամցումը, ապա և աւառապետութիւններ, աւառապետութիւններ, սպանութիւններ, յեկեղեցեաց շինութեանց և կոշակահարութեանց արգելում... Ենթեցեցող յուզարկաւորութեան և կրօնական Տանգիտից արգելում կայն. ապա բանի՛ թագրիւններ քրիստոնիկ վկայութեան շընդունելու մասին, Հարկերի բաշխման ու Հաւաքման վերաբերմամբ կայն կայն:

Եւ Քիւնի Յանձնաժողովը արիւարք եղրակցում է, որ Բ. Դրան Տրամանագրիւնները յանրաւական եղած են... և որ, Տեւեաւար, պէտք է փոխել թագրիւնների սովորական ձևը և դիմել աբասկարգ մի միջոցի... Բ. Դուռը, սովորական Տրամանագրիւններն զուր, պէտք է ուրիշ եղանակի մը դիմել Յանձնաժողովը իր կողմից ցոյց է առել մի քանի գարմաններու նա նկատում է, որ սուրբերի խնդրի մէջ գաւառացիք առանձնապէս զանգատուում են միւլթեղիւններից, Հարկահաւաքներից:

Կրնաք ըսել, որ եթէ ժողովուրդը 100 զուրու չը վճարէ, կէսը միայն և թեքուս աւելի նաւը չը յանէ արքունի գանձը... Այս Տրեշուար կեղեցուների շնորհիւ, առխտանքի զիւսուտ աղբիւրը, երկազորութիւնը միւլթեղիւններուն ձեռք Հոգեվարք եղած է:

ժողովուրդը աղիորդմ գանգատուում էր նաև զինւորական սուրբի աւթիւ (ԿԱՎԷր պէտեղիլէ): Բաւական չէ, ստում էր նա, որ այդ սուրբը ինքնին արդէն մի Տրեշուար սպորիւնութիւն էր (բանի որ ամեն մի արու զուսկ, նորածնինք մինչև զառաժանը որոշ սուրբ պիտի վճարէր, շուրջ 28 զուրու: ՍԷ և ազգահամարի ճշտութիւնը չլինելով, մեծառոյնների, գաղթողների սուրբն ևս Պաշտօններից էին պահանջում... Աստի յաճախ կրօնափոխ էին լինում, որպէս զի պաշտան պիտեղներին փոխարեն վճարելուց...:

Պաշտօնեաների կեղծութիւններ վերացնելու համար, Յանձնաժողովը թեկուրում է, որ կառավարութիւնը կօմարջ սահմանէ նրանց վրայ...:

- Ապա թեկուրում է. 1. զինթափ անել քրդերին, չէրքեղներին և այլ նմադ ու թաշտալի լեռնապաններին, և կամ Հայ սարբին ևս իրաւունք առլ զինւելու: 2. Չլնւարական արց փոխարեն—զինւոր սալ... 2է, մներ էլ քաղաքացիներ եք, սաում են Ցեղիկագրի խմբագրողները, պարտաստ մեր արինը թափելու մահմական հարինեկիցների հետ, ընդհանուր հայրենիքի համար...:

Նախ բան կառավարութեան ներկայացուիլը, Ցեղիկագիրը պիտի անցնէր հայկական պարլամենտի՞ ըննութեան բովից, պիտի գար Ազգային ժողով:

Գիտակ վարկեանի լըլուութեան, ժողովրդի ծանր, սաղնապալի կացութեան՝ Ազգային ժողովի պարտաճանաչ, գաղափարական փորքաճանութիւնը ամեն կերպ առխտանց, որպէս զի վիճարանութիւնները համագրային ամենացաւուս խնդրի շուրջ Պան պատշաճ բարձրութեան վրայ, որպէս զի խնդիրը արծարծելը ընդարձակութեամբ ու խորութեամբ, առանց երկնտ և անարժան վարագուրութիւն ու վերադասութիւն:

Եւ սեղի ունեցու 1871-ի Տեկտեմբեր 22-ի պատմական, հանգիստուր նիստը: Գուցէ երբէր Ղալաթայի Հայկական խաւարը չէր ունեցել այնքան Տճուր ու Տրապար, ինչպէս այդ օրը, երբ Տեւեարները—բոլոր խաւերի ու կարծիքների պատկանող—մին միտի ետեկից բեմ էին գալիս իրենց շահկան գաւառութիւններով հայրենիքի կացութեան մասին և իւրաքանչիւրը առաւազորում էր իր գորմանները: Լուսեցին այգանը հուճկու ջննադատականները ուճեթի դէմ, բուռն, ըմբոստ յայտարարութիւններ, սիրում ու յուզիչ ֆիլիպպիկաներ, որոնց կարգալիս զուում էր ձեզ ազատ Ամերիկայի մի հայկական միւլթի մէջ...:

Յիշատակներ մի բանի դժեք այդ անմուսանալի ժողովից *):

*) Տես Առեւտրութիւնը Ազգային ժողովի, 1871 թ.:

այն ամենայն ժողովրդէն կը ծնանին, ժողովրդեան համար մը և առանց անոր բան մը չեն արժեք...

Զօղերից մէկը, Ղեկեան էֆէնտի — նշանաւոր Պեկեանը, որ յետագայով (1878-ին) այնքան պիտի զարգեցնէ և ալեկոծէ Ազգային ժողովն ու պատրիարք Արժամպետեանին — խայթածի պէս միջամտեց.

«Պեր եկեղեցականաց զգացածը մեր ալ կըզգանք»...

Եւ առաջարկեց մացնել մի քանի փոփոխութիւններ Յեղեկագորի մէջ, այն է՝ Կ. Դուրս գցել «ժողեռանդութիւն» բառը (ժահգեղանիների վերաբերեալ) և դնել «Դրօսական խարութիւն»:

Ձ. Ազա՛ Յեղեկագորի մէջ սաւած է. «կամ քրդաց ձեռքէն զէնքն առնէի և կամ հայոց ձեռքը զէնք արւի»...

Այս խորը բնական աղէկ չէ — սուտն է Ղեկեան էֆէնտի — կարծեմ միայն չքրդաց ձեռքի զէնքն առնէի բռնել՝ բաւական է... Իսկ հայոց ձեռքը զէնք արւի բռնել ծանր է եւ նա պատահած չեմ համարիր...

Այս երկու գիտողութիւնները սքանչելիօրէն յասակաշունտ են այն ժամանակակից և բարդ ժամանակների հայ-աղայական մտայնութիւնը *)...

Սանճուէկ էր մի ծանր, անշնչելի մթնոլորտ հայկական անդամալորի պարլամենտում: Եւ ամենից աւելի ծանր էր այն՝ ժողովրդի ցաւերով տառապող պատրիարքի համար: Նա թողել էր իր Ցարսն ու Արարգը, եկել էր պատրիարքութեան, օրպէս զի թիւշաւա նպաստել կարողանայ գաւառացոյ վիճակի բարւոյթման բայց չարս սարուայ պատրիարքութիւնը ոչինչ արդիւնք չաւեց այդ հիմնական և շարասանջ խնդրի շարքը: Խոչընդոտները գալիս էին ոչ միայն թիւրք կառավարութիւնից, այլ նոյնիսկ հարազատ, ցեղակից աղաներից: որոնց գծում ինտրիգները և եսամոլ ու յանցաւոր անտարբերութիւնը աւելի ևս քաջիկրում էին սուլթանական կառավարութիւնը իր հայտապան սակրիկի մէջ...

Այդ հողի վրայ և միշտ աւելի ու աւելի արժանուցեց ընդհարումը իրիմեանի և Քաղաքական ժողովի միջև: Իրիմեանի եական առաջարկն էր — փոխել Ազգային Սահմանադրութեան մէջ տիրող վարչական ձևը, սահ-

մանել աշխատանքի բաժանու՞թ, զատել Պոլսոյ և գաւառի գործերը, ըստ կարելոյն արագացնել գործազարութիւնը... կրօնական, ստուծ էր նա, անհնարին է և փնտակար՝ կենտրոնացնել ազգային բովանդակ ձախատագրի անօրինակ՝ Պոլսի մէջ և դեմն մի ժողովի, որ բնաւ չէր ներկայացնում Ա զ զ և՛ Նա կուզէր լայնացնել պատրիարքի իրաւասութիւնը, առանց սեղծելու ժողովի իրաւունքները: Նա առաջարկում էր — «բանի որ 140 երեսփոխան գտնելը խիստ դժուարին է և այդքան բազմութիւնը գործ էի կրնար սեանել» — իրենցնել երեսփոխանների թիւը 50-ի, իսկ դրոնցից 10-ը միայն եկեղեցական, իսկ Ֆայսածը՝ հաստար թաւ գաւառացի և պղտեղի (20-ական հոգի):

Երկար ու ապարդիւն պայքարեց իրիմեանը Սահմանադրութեան վերաբնութեան համար. հակառակորդները անդրուելի էին: Քաղաքական ժողովը յամուռն էր իր անհշաւ ընդդիմութեան մէջ: հուշակէլ էր Իրիմեանին «հակասահմանադրական» և մինչև իսկ փորձեր էր անում արգասելու ժողովրդի իրիմեանի դէմ: Պատմութիւնը զբոսասանել է արդէն իր անողոր զատուվնիւր այն կուրացած խմբակի դէմ, որ զեկավարում էր այդ սեուր, հակաժողովրդական գոււը և որի անդամներէր էր, սարաբախաբար, Մտաթեոս Խլմիրլեան:

Իրիմեան սահմանադրական ծնած է... խիստ դժուարին էր զանի հակասահմանադրական սարսուռները: Եւ Սահմանադրութիւնը զրկել կողմն, բայց չեմ ուզեր զանի այնչափ ճշտել ու սեղմել, մինչև զրկիս մէջ մեռնի...

Այսպէս էր պատասխանում Արարգի Արծիւը Սահմանադրութեան Փորձախոս առաւմոյններին, որոնց աւելի հեռաբերքում էր կանոնադրութեան credo-ի մի ստորակէտը, բան գաւառացի միլիտարը հոյ ժողովրդի հեծեծեմը:

Պայքարը չէր կորող անվերջ շարունակել իրիմեան ստիպեց ի վերջոյ հրաժարուի (1878 թ. օգոստոս)՝ Հրաժարեց — ինչպէս ինքն էր ստում իր հրաժարական նամակում — ձանձրոյթից և յուսահատութիւնից:

... Թոյլ աւեր այս աթոռէն երեւո՞ւ... Թոյլ աւեր, եթէ իբր պատրիարք չկրցի, իբր իրիմեան վարչական գործէլ... Եթէ՛ն սարեաւ, Արծուի, ստացել: Գնո՞ւ գտի՞ր Արարգ: քո սիրած խուցն ու զրի՛ջ և սակաւ ու թիւնապար, հոն մեծացիլ, սի՛ նաւ խողովակ փութայ ի նաւահանգիստ...

Ժողովուրդը հանրագրութեամբ գիմում է Ազգային ժողովին. «մեր սիրելի Հայրիկի հրաժարականը չընդունի՞»... Բայց արգէն ոչ էր:

Այգպէս փակեցուց մեր նորագոյն պատմութեան ամենախորտ և ամենալուրջ գրաւգնիրից միջև: Նշական խնդիրը՝ «Ծնունդ առաւ և իր առաջին քայլերի մէջ իսկ զարնեց ծանր, սահաւոր խոչընդոտները...

Մ. ՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

*) Աւելորդ է յիշատակել, որ գաւառական հարստահարութիւնների Ց ե զ ե կ ա գ ի ը ն եր ը այնքան բաւած վեճերից ու տնդային աշխատանքներից յետոյ, զատապարտած էր... Իրիմեան Քաղաքական ժողովի միջամտանքներից ու փոփոխութիւններից յետոյ, նա ներկայացնել կառավարութեանը Ընտրեց վերջինի հրահանգով մի խառն Յանձնաժողով, որ տեղի ու սեղը բնութիւն կատարելով երեւան հանց Յեղեկագորի մէջ փաստած զեղծումներն ու սպորիտիստները: Սակայն... այդ արեւոտ գոլորմեանները զնացին այնուհետև հանգստանալու տաճկական մութ, անյատակ արշիւններում: Ոչ մի սանկցիտ չհետեւեց կառավարութեան կողմից, ոչ մի փորձ սահմանադրելու սերիներն ու սքրագործները:

Թ Է Ր Թ Թ Թ Թ

Ի Մ Բ Ա Ն Դ Ը

«ԱՏաւարիկ ժամը գիշերայ, որ այնքան պատշաճ է ամենառեւծիներէ համար»:

Յէփալի, Վճալեա.

II

Գ Է Ս Գ Ի Ծ Ե Թ Ի Ծ Ա Ն Ծ

Բնակարանիս գուռը շտառաւում էր ուժգին, անընդհատ հարւածներէ սակ:

— Ո՛վ է, հարցրի ես ժամենալով:

— Այստե՛ղ է ապրում Մ...ը.— Ի՞նչ անու՛նը ասին:

— Այո՛, Ի՛նչ էք կամենում:

— Ծանուն օրէնքի, բացէ՛ք գուռը:

Պատասխան չուրի...

Գիտէի, որ ժանդարմական խուզարկութիւն է, գիտէի, որ վերջի վերջոյ պիտի բացեմ գուռը. անմտութիւն էր դիմադրութեան ամենաշնչին փորձ անել, ևս առաւել, որ Թագցնելու բան չունէի, բայց և այնպէս Պացի լուռ ու անշարժ և գուռը բաց չէի անում: Այնպէս զգւելի էր այդ «յանուն օրէնքին», այնպէս ծանր էր հնազանդել ու շ գիշերային այդ վայրագ աղաւաւներն: — Բացք գուռը, կրկնեց գրոսից աւելի վճռական, աւելի խրոխտ:

Եւ գուռը բացեց...

Քաղաքային ու գաղանի ոստիկանների, լրտեսների, ժանդարմների մի ամբողջ վոճմակ ներս խուժեց. առաջնորդն էր պահուստական բաժնի (օբյեկտայի) փոխգնդապետ Քոչինսկի, ազգով լեհ, եսն Սարսիսկու, Կոստիւշօի, Միցիգիլէի, Սլովացու, Սինկիվիչի հայրենակիցը, ձերբաւ, արիննուտաւ Լեհաստանի գաւազնի Ի՛նչ գուռն հեգնութիւն այս լեհը... Կս նուրբ դիմագծեր ունէր, բաց գոյն, կապոյտ, մանրիկ աչքեր, սլափմանական ընթ, որ հարբեցութեան հետք չէր կրում վրան, սուր ծնօտ, յամառօրէն իրար սովաւ շրթունքներու շարժումները վայելուշ, գրեթէ սարնական, որ չգիտեմ սակայն, ինչ մի նոզկալի բան ունէին. այս մարդն ինչ համար հազար անգամ աւելի ասեղի կը լինէր, եթէ իր պաշտօնին, իր ստոր գեղերի համապատասխան կողմութիւն ունենար: Բնազգական գարշանք էի զգում գեպի այդ վայելուչ ձևերը, գեպի այդ արւեստական ժպիտը, այդ զգոյշ, գրեթէ երկիւղած շարժումները—նենգ գուռ աւելի կոկան, աւելի պատրիշ արտաքին չէր կարող ունենալ: Եւ այդ գուռն ես յատկորէն անստուգ էի նրա աչքերի մէջ այդ ապակի, պաղ բերքի վրայ, որոնք Պու՛մ էին անշարժ ու անմասն այդ ժպիտների արւեստականութեան, շարժումների կեղծ

վայելութեան, ձայնի բուռնգասարէն անուշ ելեկշերին. այդ երկու բերքերը, Թունաւոր օձի զոյգ աչքեր...

Ես աշխարհում չը գիտեմ ոչինչ աւելի զազգիչի, բան առաւ ժանդարմի աչքերը:

Գրոսից սուռն շրջապատւած էր կողակների, ոստիկանների, լրտեսների մի ամբողջ ջրհասով: «Երբու՛մ» գիշերայ ժամը երկուց անց՝ սկսեց կտառազութեան օրգիւն, վայրագ խրախճաւքը մարդկային անարգաւտ արժանիքի, խորհող բանականութեան վրայ. սկսեց անասնօրէն բռնի և շնականօրէն անպատկառ աւերածը մի յարկի, որի սակ աչքուն, նվզում էր մի հիւսնագ երեխայ, և ուր հսկում էր կատարում իմ ծաւաւած, իմ խիզճ հոգին, խոկալով սինզերական հսկայ շարիքի վրայ:

Լիւսնգ փոքրիկ գագարեց նվճալուց, յետին ձիգերը հաւաքեց ու նեւաւեց դեպի ինձ. նա գողգողում, վախենում էր սրերի, կոճակների, ուսադիւնների փայլից, ուստիկանների բիրտ օսնաձայններից, գուռագիր, նենգ աչքերից, որոնք պրպուսւմ, պղծում էին ասան բոլոր անկիւնները:

Պահարաններից, արկղներից, սեղանների վրայից Թափեցին յատակի վրայ բոլոր ձեռագրերն, թղթերն, նամակներն ու գրքերն. և այնպէս, բիրտ ոստիկաններն իրենց լարժուն, աղտոտ ձեռներով սկսեցին մեկիկ-մեկիկ քրքրել այդ բոլորը ու մեկնել իրենց գլխաւորին:

— Այս Ի՛նչ գիրք է, այս հասարը.— փոխ-գնդապետը շեշտեց «հասար» բառը:

— Պատմական վեպ է, հայոց անցաւից, հեղինակն է Բաֆֆի, որ մեռած է բաւն տարի առաջ վեպը կոչւում է «Սամուէլ»:

— Ըր, ըմ... բանն տարի առաջ... և դեռ կարդում են վեբքերը այս գիրքը, «այնտեղ» կը տեսնենք, հրամայեց նա ստորագրեալին:

«Այս ի՛նչ» ժանդարմական վարչութիւնն էր:

— Այս Ի՛նչ է կարմիր շապով — նա շեշտեց այս անգամ «կարմիր» բառը:

— Կարմիր շապով այս գիրքը պատասխանների կոչւում է «Խեղճեր», հեղինակութիւն Ա. Ա. Սարսիսկու. պատմաբանների ժողովածու է, հրատարակւած Թիֆլիսում նոյնիկ Քոլիցիսեան ռեժիմի սակ, գրաքննիչ արտանութեան 1903 թ.ին. հանցեք նայել թւականին: Նա գիրքը շուռ ու մուռ աւեց, անտարբեր կերպով թերթեց:

— Այո՛, «Խեղճեր»... մուռաց նա ընթի սակ, վերցրէք, այնտեղ կը տեսնենք, պատւիրեց նա կողքը կանգնած ժանդարմին. գիրքը նեւաւեց պատրաստուած պարիկ մէջ Բաֆֆի «Սամուէլի» վրայ:

— Իսկ այն...

— Պրանտերէն է, կարող էք կարգաւ:

— Ֆրանսերէն չգիտեմ, և պարտական չեմ:

- Բընանի հեղինակութիւնն եւ յՅիսուսի կեանքը՝
- Այ, այ, այ, լսել եմ... վերցրէ այս գիրքը...
- Եւ Բընանը նոյնպէս մտաւ սասիկանի պարիչը
- Ապա այժ երկուքը
- Հոմերոսի Ողիսական և Նիլեանի հայերէն թարգմանութիւն, սպւտ ձեւնեակի
- Վերցրէք, հրամայեց նա ստորագրելուն:
- Այս ի՞նչ է, այս հասա գիրքը:
- Ճամբորդական սպաւորութիւններ Իտալիայից, հրատարակած Քիթիլիոսմ, հեղինակութիւն Ա. Ահարոնեանի:

— Ճամբորդութիւն Իտալիայում... հեղինակը բաւական շրջել է. նա ժպտաց նենգօրէն... լաւ երկիր է Իտալիան սասու եմ... այո, հուռն աշտեղ է... Վենետիկը... Տըմ, Տը, ըՏը... պատկերներ էլ կան ո՞ր են պատրաստած...

— Հաստատ չգիտեմ, բայց կորեմ ժընկ...
 — Ժընկ... վերցրէ այս գիրքը էս, կը տեսնէր յայտեղը՝

Անկազմ գիրքը յանկարծ վար ընկաւ սասիկանի ձեռքից, թերթերը ջրիւ եկան, պատկերները փուռեցին յասակին. պրիստաւի հէնց կրուկի մտա յԱտուածածնը մեռած Քրիստոսը ծնկներին՝, թէ այն կողմը յՄովսեւը՝, երբ տանաբանեայ պատիրանների սասիսակը ձեռքին՝ իջնում է Սենայից և հեռուից տեսնում է սուկէ հորթի շուրջը անասնացած ամբողջ. զինուորի հրացանի մտ ընկած էր պատանի Դուսիթը, որ շեշտ հայեացքը Գողթիմի յառած՝ ցած է բերում պարտաւիճել իր ուսից. բոլորն էլ Միքէլ-Անջելօի գործերի Ձինուորը հրացանի կրթով մտացնում էր Լէօնարտա-գա-Վինչիի, Բաֆայիլի, Մ. Անջելօի նկարները, մինչգետ սասիկանը անքաղով, գծկամակեղով հուսարում էր բուլը և ճիւղաւելով ներս էր անում պարիչը: Մաքի է արևուտի տղ-սիտանները, որոնք գարեի շարունակ ճշմարիտն ու բարձրագոյն գեղեցկութիւնը սասցին մարդկութեանը, վերստին որպէս անպատիւ յանցաւորներ գնացին ուսու օբրանայում իրենց գոյութեան իրաւունքը պաշտպանելու: Տերութեամբ ու ցաւով մատուցում էի, որ XX-րդ դարն իսի ոչինչ, ոչինչ չբերեց այս գծբանս, այս խաւար Ռուսաստանի համար, ուր իշխում է տալանն միջնադարեան ամենէն ծանր, ամենէն խեղճող մշականաւորը:

Ծանր խոհորհոց ինձ վերստին սեփափեցրեց փոխ-գնդապետի ձայնը.

- Այս ի՞նչ գիրք է, կէս էլ Փրանսերէն:
- Սո յՄովսեւս Խորենացի՞ն է, հայ պատմագիր V-րդ դարու. թարգմանած բոլոր բազալալիթի աղ-գերի լեզուներով, անգամ ուսեցրէն. հրատարակած է ձեւնեակի
- Հայ պատմագիր... Տը... ը՛մ... այդ մենք կը տեսնենք յայտեղը՝...

Եւ հազար չորս հարիւր տարի առաջ թշնամիների ձեռքից հալածական մեծ ծերունին, հանձարեղ քերթ-թողահայրը՝ XX-րդ դարում արուեց ուսու ժանգարածական վարչութիւնը այնտեղ վերստին ստելու համար. —

Դատաստորք մտարգիք, սուսք, խարոզք, կաշաւաւուրք, անընարոզք իրուհաց, անհաստաթք, հակաուկողք... Հէնք եկեալ անհասք է յուրվից կողմանց, գերփուռն տանց և յսիշտակութիւնն ստացուածոց, կապուռն զլիսուորաց և բանից յայտնեաց, յարտութիւն վատուռն ազատաց և անթիւ նեզութիւն ուսկաց՝...

Չսպւած զայրոյթս պոռթկաց.
 — Գարն փոխ-գնդապետ, սասցի, եթէ առանկարս դար առաջ արարած պատմագիրը այս սասիկան վասն-գաւոր, այսքան տարտափնէր է ուսու պետութեան մարտնչութեան համար, ապա շատակեցք վերցնել է՝ այս, է՛ այս, է՛ այս... ու իրար յետակից զգրեցի սուսը Նիշէն, Ղազար Գարեբեցին, Նզրիկը... սրանք բոլորն էլ ուեւելացրի ես բարկութիւնից կերկերուն ձոյնով, չափազանց վատագաւոր գրքեր են, բոլորն էլ գրուած են նոյն կասկածելի ժամանակներում՝ մեզանից առանկարս դար առաջ:

Փոխ-գնդապետը գունատեց, գրքերը թողեց, ոտքի ելաւ լուսութեամբ, ապա դառնալով ստորագրեալներին, պատահեց.

— Հուսացե՛ք բոլորն՝ ինչ տեսնում էք այստեղ, լցրէք պարիչը և փոխադրեցէք ժանդարմական վարչութիւն:

Գրքերի ու ձեռագրերի ճակատագիրն այսպիսով վճաւած էր. ես անգոր եղալ փրկել նրանց այս բարբարոսների ձանձուր, սպուսց միւս սենեակների խուզարկութիւնը: Բոլոր պահարանները գաղափարեցին, զգետ ու սպիտակեղէն, ճաշատեղանի պարագաներ, անկողիներ, սփռիչներ, բոլորը, բոլորը թափեցին յասակի վրայ. ապա անցան խոհանոց, նիւղ, սպասաւորի սենեակ, ամեն տեղ, ուր մի աման, մի սաշեղ, մի թել կար, սորոպից ժանգարմի, սասիկանի լրաստի ձեռքը:

Ես այլ էս չէի նայում, չէի հեռուում նրանց արածներին, տեսարանը չափազանց նողկալի էր. ես լուսութեամբ խում էի գառնութեան բաժակը և հոգուս մէջ կուտում, ամբարում էր ահագին վիշտն ու ցասումը մարդու համար. թշաւու ու սարուկ, երբ հզորի առաջ է, ահարկու գաղան, երբ իշխանութիւն ունի:

Խուզարկութիւնը տեղ չարս ժամ. լուսաբաց էր արագէն. պատահանների սպակները մեզմիւ շառագունեցին: Դարձեալ արշաւորս էր, գարձեալ տեղը պիտի ծագեր ու պիտի լուսաւորեր ամենքին, ամենքին գոյլ, բորենի, շուն, անգամ այս Բոլշիեսկին իր ճիւղալայն վոհմակով պիտի ծծէին նրա ժպտուն շողերը, ինչպէս բոլոր գարեբի, բոլոր աշխարհների ոճրագործները:

Ցուսու աւերակ էր. արեւն այնտեղ էլ ժպտաւ չուներ.

այդ ժպտը խաճրեց «յանուն արեւբի»¹։ Ինձանից աւելի գաւառացած էր փոխ-գնդապետը։ Դա յուսախաբ էր, այդքան թուզթ ու ձեռագրերի, այդքան նամակների մէջ չգտաւ ո՛չ մի յեղափոխական փաստաթուղթ, գրիք, կոչ, այնուամենայնիւ իր պաշ քրեքը վրաս յառած, սասց գոհութեամբ։

- Այժմ գուց բանք պիտի առաջնորդէր։
- Գիտեմ.
- Գիտե՛ք.
- Այո՛.
- Ո՛րտեղից գիտէր...

Ե՛ս չլպտաստեսնեցի և մեր Տայեացիները հանդիպեցին իրար...

Եւ վշտ ու Տեգնանքի ժպիտը շրթունքներին, սստիկաններով շրջապատւած, բայում էի ամայի փողոցներով գեպի ժանգարման վարչութիւնը։ Այստեղ, մի մութ ու խոնաւ ներքնայարևում էս գտայ բազմաթիւ ծածոթներ ու ընկերներ։ Կենսիկ չէի, այդ գիշեր բազմաթիւ խուզարկութիւններ ու ձեռագրութիւններ էին սեղի։ Ընեցեղ Թիֆլիսի հայ մտաւորականների շրջանում էւ ամեն սեղ հրահանգին ու զինգովրդի եղել էր նոյն Բոլշէիսկին, Կժմախա, արհիւնւայ ձեհասանի այս անարժան գաւաղը։

Պէտք եղաւ 6—7 ժամ առանց կերակրի, զինւորներով շրջապատւած և լուսթեան գատապարտւած սպասել խաւոր, խոնաւ, բաղաճ հոտ նկուզում, մինչև որ մեզ մէկիկ-մէկիկ կը կանչէին նստնական ձեականութիւնները կտարուհու Այստեղ կազմում էր մեր համառու կենսագրութիւնը և մեր ցեղագրութիւնը։ Գրի էին անում նաև մեր մտաւոր ու չեռուոր սպասկանների անունները, հասարակական գիրքը, բնակավայր ու հասցի։ Այս բոլոր ձեականութիւնների մէջ ամենէն ճաւաստացոյցիչը, որ կարող է բարոտացնել նոյնիսկ ամենախաղաղ, ամենաստուարիւն խառնածը, գա մարգաշական գործողութիւններն են. սոցիալական ոճրագործներին վերապահած այս անարգ ձեականութիւնը ժանգարման վարչութիւնը դիտաւորելով կրպով գործագրում է բազմական կառնաւորներով վրայ, նրանց վերաւորելու, անարգելու համար։

Լայն կրճքով, բուլթ ճակատով և ներքինու գեմքով մի մարդ, հեգնարեն բազմաթափրի, ճակում, չափշիում էր մեզ լուսանկարում էր մի քանի ձևով, և վերջում նրա պահանջով մենք ստիպւած էինք սև մուրի մէջ թուլթանել մեր մասները, մեր ամբողջ ձեռքը թղթերի վրայ գրելով մեր համարը։

Եւ ոպպիս վերադառւած, անարգւած, ինչպես յետին անարգործներ, մենք գաւառացած հոգով, ցուրտ եկանք այն որջից, որի անուն էր ժանգարման վարչութիւն և գոհ էինք, երբ պատրաստում էին մեզ վերջապես բանդ առաջնորդի։ Մեզ ոպասում էր սակայն աւելի

եանք փորձութիւն, մեր խնդիրը կտարով բանդ գնալ, հեգնարեն մերժեցին։ Պէտք էր կեսօրից յետոյ ժամը 2-ին, գաւառնային մի պայծառ օր ոսրով անցնել մեծ բաղաբի բազմաթափր փողոցներով, շրջապատւած պահակներով։ Այդ էր վնաս ջուներ, բայց բանդ առաջնորդելու համար մեզ յանձնեցին կանխու հարեցրած կոպկների մի բիրա, վայրենի խճրի։ Եւ ժանգարման վարչութիւնից մինչև բանդ՝ մենք—թւով 10—15 հոգի մտաւորականներ—բշում էինք հաւեական, հեխհև, հրացանի կողմ միշտ պատրաստ թիկունքներին իջնելու, և հայհոյանքի ստրափը մեր գլխներին։ Մենք չենք քաղում, այլ վաղում էինք, վայ նրան, ով այլթարում էր ստալտաստի փշա բարեղի վրայ, ով նայում էր այս ու այն կողմ, ով մի խօսք էր շշնում իր ընկերոջը։ Բարեբախտաբար ժանգարման սանը մենք շուտ հասկացանք—կոպկներին հարեցրել էին գիտմամբ, մեզ շտապցնում, վաղցնում էին գիտմամբ, մեզ անարգում, վիրաւորում մեր իսկ բնակավայրում, մեր բարեկամներ սղգակներին, մեր ընտանիքների աչքերի առջև գիտմամբ նպատակը պար էր—որևէ դիտարկութիւն, բարաստութեան որևէ շնչն սրատայտութիւն և արիւնը պիտի հոսեր։ Մենք գիտէինք, որ այդպէս են կոտորել բազմաթիւ կալանուօր խճրեր ժանգարման վարչութիւնից մինչև բանդ։ Գիտէինք և զգուշացանք։ Եայրայեղ զգուշութիւնը մեզ փրկեց։ Կոպկների վարչագրութիւնը մնաց անպատասխան, բայեցինք հապճեպով, հեխհև և երբանիք էինք... Երբ հասանք բանդ, առանց փորանքի։

Բանգային գրասենեակը, ուր մենք ներս ընկանք այս խելագար վաղքից յետոյ, մեզ համար մի փրկարար սպասան էր։ Այստեղ, պրտեսնեակի մի Գերուկ Եռայոյը, երբ անեսաւ հարբած կոպկների այս վայրենի խումբը, նրանց կործան, բորբոքած դեմքերը, այս կատաղի, արիւնխլած աչքերը, մի վայրեան գրեշտ վար զրեց, նայեց, տիրութեամբ օրօրեց գլուխն ու սասց կիտնցուց։

— Մեծ, շատ մեծ վտանգից էք աղաւելը, հրաշք էր, որ այս վայրենիները մեզ չեն փոտորել...

SUNUKH

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ր Կ Բ Է Ն

Կարեն, 14 սպրիլի

Թիւս 10—12 օր առաջ, Երզնկայի մէջ Սարգիս Գաւառնեանի սանը անգղուութիւնից ուււր է պայթում և բանդում թե Սարգիս և թե նրա հարևանի սոււնը Ոստիկանութիւն անտիշայպես ներս է խուժում, խուզարկութիւն և ըննութիւն կատարում, փլատակների սակից հանում է Սարգիս և երկու այլ հայերի գեակները, մի քանի զենքեր և ուրիշ պայթուցիկ նիւթեր։ Այդ գեպը աւելի զուգրած ձեւով, Օսմանեան Հեռագրական Գործակալութիւնը հրատարակում է, մի քիչ էլ սինգնեցող

բնակարաններն առողջ նրան... իբր պայցոյց Տայ ասորի անվասահութեան և կարեւն թէ արտազիր էր այդ մասնաւոր զեպքը վերադարձնու Տրպարարի վրայ յայտնի կազմակերպութեան

— «Հայերը ուժեղ են շինուի, Տայերը պատասխանութեան են պատրաստուի, պայծառիցի և այլ ուղղամտութիւնք են ամբարում» կայրն Այս և արտնջ նման սենսացիոն լուրերը շարժազանցած ձեւերով հոյովում էին թիւրքերի մէջ

Բարեբախտաբար, կարինի կուսակալութիւնը—կենտրոնիցի եկած յատուկ հրահանգով—ազգարարնց ՊՅասաջ՝ ու, որ գիրքնկոյի պոժոյայի պայծիւնը մասնաւոր անհասանքի գործ է, որոնք մասնաւոր շահեր կը Տեապարարն և ոչ մի կապ չունին ընդհանուր Տայերի և կազմակերպութիւնների հետ...

Այդ ազգարարութիւնը, մեր կարծիքով, կառավարութեան խելացի բաշխելից ձեւին է. պէտք է արտասալ, որ նման ազգարարութիւնները յաճախ չեն կրկնում մեր երկրի տակ

Արքան որ զգոյշ շրջանկաւ սակակիի է հետևում կարինի կուսակալութիւնը իր խելացի ազգարարութիւններով և շատ թիւրքիսութիւնների առաջը ժամանակին կարողանալ է առնել, նոյնքան անտակա, սանձարձակ և ամբողջ վայրենի բնազդները զրդոյց երեւոյթները է սեղծուի չեղած սեղից՝ վանի կուսակալ իզէթ բէրը:

Առանց բաշխուի, նա օրը յերեկով ժողովներ է գումարում քիւրք աշիրէթների հետ և աշխատում է անեն կերպ սիրահանել նրանց: Անցեալներում կուսակալութիւնը պաշտօնապէս զինել էր յայտնի աւազակայեան Շէյխ Սայիդ Ալիի 800 հոգուց բաղկացած հրատետուրը և Բաղէշից զեպի Ասպուրական ճամբել: Այժմ էլ լսում ենք, որ նոյն կուսակալութեան ներկայացուցիչ իզէթ բէրը, 100-ի շափ հրացան և համապատասխան ազամութիւնք և ուղարկել Շէյխ Սայիդ Ալիին, իր ձեռքի տակ «անգլէ» բրդերին զինելու և Տայերի հասանական (sic!) պատասխանութեանը զիմագրուելու համար:

* * *

Հայերի գրութիւնը Բաղէշի կուսակալութեան մէջ աւելի վառնալու որ ուրբ կերպարանք է ստացել վերին օրերն Ահա թէ ինչ է գրում մեր վաստիկ ընկերներից մէկը.— ուրբաթ, մարտ 29-ի դիւնբը: Անյայտ մարդկանց ձեռքով դաշտի հարստներով վիրուտուում է քաղաքիս Գոմաց թաղեցի թիւրք Մուղդասը, որը նոյն գիշերն էլ մեռնում է: Դեպքը տեղի կունենայ հետեւեալ պարագաների մէջ: Գոմաց թաղի գետեղերն զանուղ մի այրի մէջ Մուղդաս ունու թիւրքը կը բռնարարէ Պարեան սնունով 15—16 արբական մի Տայ տալ: Անպատ մարգի վրայ կը հասնին ու յանցանքի սեղուի, գաշոյնահար կանն բռնարարով թիւրքը:

Հետեւեալ օրը, թիւրք ամբողջ Մուղդասի դիմել կը սանն կառավարութեան դուռը և հայերից վրեժ կը պահանջէ: Երբ կառավարութիւնը հանգամանքներու հետ ծանօթանալէ յետոյ կարեւորութիւն կէտար ամբողջ, համարելով այն մասնաւոր գէպը, զատուած ամբողջ կը յարձակի Տայերի աների վրայ: ապակներ, դոներ կոտորատուց յետոյ՝ կը վերուորէ հանդիպող հարս մը, նրա կնոջ ու ձորը: Գրոնով էլ շաւականանուով, նրանք խմեր կազած կը յարձակին պատահող և իրենց ճանկն ընկնող Տայերի վրայ ու կը վիրուտուեն բանի մը անմոլ Տայեր: Բարեբախտաբար Գրիգոր Նուստուրիչի անի առիթով շուկան գոց կըլլայ, ապա թէ ոչ խուժանային սանձարձակութիւնը լայն ու վասնգաւոր շարժերի կրտար հասնի... Ախրաւոր Տայերն 3-ի գրութիւնը վասնգաւոր է. բռնարարու Պարեաը ձեռքակալած է, իսկ թիւրք ամբողջ սակաւին կըսպանայ Տայերուն: Ըուկան փակ է, Տայերը կը վախենա սիղոց դուր գալը: Հանրագրութեամբ մը բողոքած են պատրիարքարան և կուսակալին: Ապանած թիւրքի Տայը զինած կը պատէ Տայերու թաղերը և կառավարութեան աջքի առաջ կըսպանայ սպանել առաջին հանդիպող հալը: Գոմաց թաղի ամբողջարարները կըլիախտին ընդհանրացնել, բարեբախտաբար չեն կողորի: Թիւրք ամբողջ յուգմուեքը սակաւին չէ անցնել. առ այժմ լուր չունինք, թէ ի՞նչ ազգեցութիւն թողած է քաղաքի զեպքը շրջակայ գիւղերուն մէջ...

Յայտնի է, որ Բաղէշի կուսակալութիւնը բրգերով բնակեցրած ամենախիտ նահանգն է՝ հայկական բարձրաւանդակու: Աննակատաղ աշիրէթայեաներն ու կիսանկախ բրգակնց զնեղեր այդ շրջանուն են բուն զորք: Բրգական շարժման նշանաւոր պարագայներից մէկը—Բեդր-Խան բէկի շառուիդ Հուսէին փաշան—այդ շրջանի մէջ գրիթ է մի անկախ իշխանի իրաւունքներ է վայելում և կուսակալութիւնը հազիւ թէ յանգնել նրան հակառակ բալ անելու:

Մեր ստացած վերջին սեղակութիւններից երևում է, որ քրդերը լուրը շարժման նախորսեկու՞ն են: Յամուկերպով լուրեր են պատուում, որ նրանք հրատարում են ոչխարի վրայ գրած պետական հարկը վճարելու Պահանջում են այսուհետև գլխահարկ չվերցնել, աշար կոչում հարկը 10-ից մէկ ստանալ և ոչխարին էլ 50 փարայ կառավարութիւնը սկզբից զօրք էր ուղարկել քրդերի դեմ այսօր էլ գնաց, զատուած են սպասում են Մուղից թնդութիւնը, որ նորից մտնայ հանն բրգերի գեմ: Սակայն կառավարութիւնը իր այդ վարտնոտ բալը աշխատում է անեն կերպ ծածկել և գաղտնի պահել ժողովրդից: Թուում է թէ ինքն էլ չի հաստատում իր քայլի յաշողութեանը:

«Բրգական շարժումը լուրը կերպարանք է ընդունել մեր կողմերում— գրում է Աղեգրի մեր թղթակիցը— կառավարութիւնը մի կողմից գաղտնի զօրք է զրկում,

միւս կողմից՝ խաղաղ միջոցներով ուզում է շարժման առաջն աստի, նրանց խաթրին չբեկնել: Այդ երկիրն իր քաղաքակրթական արժեքը, սակայն, իրենք քրդերը շատ լուս գիտեն և գիտակցում են իրենց արած բայլը: Հեռագհետ մտքերը կը լարին, խնդիրը կը բարդանայ և գուցէ հետո չէ այն օրը, երբ մենք սկսնասես կը լինենք աշխարհայ ընդհարումների՝ բրգերի և կառավարութեան միջև:

Սենսացիոն լուրերը մէկը միւսից գունեղ, ուռուցիկ, շարունակ գալիս հասնում են մեզ: Լսածներին մերապահութեամբ հաղորդեմ այն, որ իր թէ Մուշից դէպի Բաղէշ ասնող ճանապարհին, քրդերը զինթօթիկ են արել կառավարական մի ք ւ օ լ ի ւ ւ ՝ մօտ 250 հոգի...

Այնքան շատ ու յաճառ լուրեր ենք ստանում այս ու այն շողմից քրդական շարժման մասին, որ սկսեայ ստիպւած ենք հաւատալ...

* *

Վերին պահուսն Վանից նամակ ստացայ, որի մէջ հետեւեալ ն ո ռ ու թ ի շ ն ը կայ.— Ողջեալ ուրբաթ, մօտ 29-ին, Կորաշէն եկեղեցին բով, Ա. Թերզիբաշեանի ընկալարանի դիմաց, երկու կենսաշէի, երիտասարդ կենսերը—Խաշիկ Կարմիրշահեան և Խերան—զոհ գնացին սնայտ անբարոքներու գնդակին: Ոճրագործներու ո՞՞ջ ըլլալը այնպիսի է, բայց գասեղով Թերզիբաշեանի գրած սպառնական նամակէն, կարծիք է պնդել, որ շտապագործները դրամաշրջներ են: Ժողովուրդը ճնշող ազատութեան սակի խուսն բազմութեամբ հողին յանձնեց զօհերու դիակները: Ա. Վոստանի մի զգացած, մարտից դամբանակետով երիտասարդներու վրայ պարսականութիւն զրեց գունել անբարոքները և պատժել:

Կարին, 5 մայիս

Քրդական շարժումը սկսում է նաև Մուշի, Վանի արևմտեան գաւառներում— Կարկան, Մորս, Խիզան: Այսօր խիկ հեռագիր ստացանք, որ Քոդիի մօտ քրդերը խմովին յարձակել են հայ գիւղերի վրայ և առայժմ բաւականացել են գոմերն ու մարգանքը կրակի մատնելով: Գժևար է գուշակել, որ վաղը այդ շարժումը լայն ծաւայ է ստանալու, բանի որ առիթներն ու զրգիշները անպակաս են:

Ձերակալութիւններն ու խուզարկութիւնները ծայր են աղիս ամենուրեք: Խուզարկութիւններ են անցի ունեցել Վանում, Մուշում և երզնկայում՝ երզնկայի ուսուցչի առիթով:

Երեք որ առաջ այստեղ էլ, Կարինում, չեսնեւած ազուկով ու իրարանցումով խուզարկութեան ենթարկւեց անդիս յայտնի վաճառական և բաղաբարձ Ժողովի անգամ մշեցի Վահան Միրիշնեանի ընկալանն ու գրասենեակը: 4 5 Ժամ շարունակ մանրազնին խուզարկելուց և ոչինչ չգտնելուց յետոյ, Վահան Միրիշնեանին ձերբակալեցին ու խիստ հակողութեան սակ 24 Ժամ բանտարկելուց յետոյ արձակեցին: Կրտ ասն խուզարկութիւնն ու ձերբակալութիւնը հետեւեք է

Մուշի միութեսարի՞ն հետագրի, որով յայնում է, որ Մուշի մօտ, Վարդենիս գիւղում մի հայ ջրեղան Մեղրի մօտ, բեռների մէջ գէնք է գտնւած և որ այդ ջրեղանը, ի միջի սլոց, սանելիս է եղել նաև Վահան Միրիշնեանի ապրանքները:

Այդ խուզարկութիւնն ու ձերբակալումը ճնշող ազատութիւն են թողել անգիս հայ ազգաբնակչութեան վրայ Ծածակ կերպով խոսում են, որ խուզարկութիւններն և ձերբակալութիւններ պիտի կատարին մի շարք ուրիշ հայերի մօտ ևս:

Բոլոր նշաններից երևում է, որ եկող գահան կամ ամառան ամիսները անարին չեն անցնելու...

ՅԱՐ—ՀԱՏ

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Լ Ո Ւ Թ Ե Ր

Կ Ա Յ Կ Ա Ս Կ Ա Ն Խ Ն Գ Ի Բ Ը Ա Ն Գ Լ Ի Խ Ա Վ Ա Ն Դ Ա Ր Լ Ա Մ Ե Ն Ե Տ Ի Մ Է Ը

Մայիսի 8-ին Համայնընդի պալատում՝ երկու երեսփոխաններ—Աննամ Բրայս և Օ'հոնոր—հարցապնդում արին հայկական խնդրի մասին: Նկարագրելով Թիւրքահայաստանի մէջ սանդեւած աագնապը և յիշատակելով Մեծ Բրիտանիայի յատուկ պարտաւորութիւնները հայերի նկատմամբ, երկու պատեաւուղի ճառասանները մասնացոյց եղան հայոց հարցի լուծման եղանակի վրայ և շեշտեցին, որ հայաստանի բարենորոգումները հնարուող են միայն եւրոպական երաշխաւորութեան ու հսկողութեան սակի կառավարութեան կողմից: Ահլանդ որոշ ու կատեգորիկ ձևով յայտարարեց, որ խաղաղութիւնը կը բերուց, բաղկանեան կնիւնները լուծւելուց յետոյ, Անգլիան պիտի յարուցանէ հայկական խնդիրը և պիտի աշխատէ—միտ պետութիւնների հետ ձեռք ձեռքի ասած—լուծել այն՝ երկու երեսփոխանների ցուցադրած ձևով: Ինչ վերաբերու է ներկային, անգլիական կառավարութիւնը ամենախիստ ազգարարութիւններ է արել և կը շարունակէ անել Բ. Գրան՝ առաջն ասնելու հակահայկական խօգգութիւնների:

Ն Ի Ի Բ Ա Տ Ի Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Արեւմտեան Եւրոսի ստացում է՝
 Նուր Բ. Կորսունկեանէ՝ իր եղբոր մահուան առիթով՝ 50 Ժր.:
 Աւտուրի Երզնայի Վաթիսէ՝
 Հեւեալի գիւղերու խուճեղձ.—Ջեզդի Յուսիօ խիւ. 62 դան. 25 փ, Իճեալի Սուլապի 82. 20, Անեալի Սուրբ-Խայ 82, Բրաւի Մակարեան 30, Պայտաի Բեյեան 1 33, Բոզալուսանի Լուսի 25, Գեալի Մաղի 30 20, Պայի Աւաղոյս 61. 20, Զերդի Պայտաի 15, Գեալի Կոնրի Կոնր 76, Կախիյանի Կոյսալ 37. 20, Սարահարի Փորոի 34. 20, Հայրաբակի Եւսուի 53. 20, Քրաւեցի Մաղի 51. 30, Իմակի Ապուս 10. 20, Պայտաի Բիլան 11 18, Պայտաի Մոյի 28, Բաւի Մարցա 30, Պայտաի Մարցի 5 րան:
 Ազգաու Պիլի Վաթիսէ՝
 Կորսունկեանէ՝ 11 դան, Կարապալի Մերի 25. 10, Կարմիր Ապու 24. 10 դան:
 A.R.A.R. @